

**НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
С МУЗЕЙ – БАН**

Петър Димитров Димитров

**ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ. ИСТОРИЧЕСКА ТОПОГРАФИЯ ДО XIV
ВЕК
(по археологически данни)**

АВТОРЕФЕРАТ

на

дисертация за присъждане на научната и образователна степен
„доктор”

Научен консултант: **доц. д-р Ирина Щерева**

Рецензенти:

Проф. д. и. н. Валентин Плетнъов

Проф. д. и. н. Георги Атанасов

София 2012

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на „Секция за средновековна археология” при Националния археологически институт с музей – БАН на 22.05.2012 г., протокол №15.

Характерът на темата предопредели и избраната структура на разработката. Дисертационният труд се състои от три части – Текст + Приложение-каталог на паметниците и Албум с илюстративен материал, общо 404 страници. Текстът включва увод, пет глави, каталог на регистрираните обекти, списък на използваната литература (823 заглавия), списък на илюстрациите, общо 330 страници. Каталогът съдържа 285 единици (отделни обекти и комплекси), общо 133 страници. Албумът представя 25 образа и 35 табла, общо 73 (+ 1 заглавна) страници с илюстрации.

УВОД

В увода се аргументира актуалността на темата, посочват се целите и задачите на труда, срещнатите трудности при изпълнението им, обяснени са използваната терминология и предложената конструкция на работата.

ГЛАВА I

ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ В ИЗВОРИТЕ

В глава първа е направен преглед на всички известни ни (и достъпни) извори (освен археологическите), съдържащи сведения за средновековен Преслав, както и тези, в които се споменава името му.

Градът и неговото име са засвидетелствани най-рано във византийските хроники и летописи, а по-късно и в множество славянски, латински и арабски писмени, епиграфски и сфрагистични паметници. Източниците в които присъстват столицата и наименованията ѝ „Преслав”, „Велики Преслав” и „Йоанопол”, могат да се обобщят в следните групи:

1. ПИСМЕНИ ИЗВОРИ – 31
2. КАРТИ – 2
3. МОЛИВДОВУЛИ – 51
4. ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ – 1
5. ТОПОНИМЪТ „ПРЕСЛАВИЦА” В ПИСМЕНИТЕ ИЗВОРИ – 1
6. КАРТИ С ТОПОНИМА „ПРЕСЛАВИЦА” – 1
7. МОЛИВДОВУЛИ НА ВИЗАНТИЙСКИ СЛУЖИТЕЛИ ОТ X – XI В. С ТОПОНИМА „ПРЕСЛАВИЦА” – 14

В повечето, от достигналите до нас, извори селището се споменава основно покрай различни военнополитически събития. В три случая това е направено по други причини: единият представлява конкретно негово описание към дадения момент (Йоан Екзарх), а в останалите два се дават разяснения или сведения за възникването му (Ана Комнина и „Българска апокрифна летопис”).

От достигналите до нас документални източници можем да проследим и основните промени в названието и статута на Преслав през вековете. В най-ранните извори (от края на IX и X в. той е наречен само „Преслав”. През втората половина на X век към името му се добавя определението „град Преслав”. След превземането му от византийците, в периода 971 – 986 г., той носи името „Йоанопол”. С повторното му завоюване в 1000-та г. е възстановено българското наименование, но при транскрибирането му на гръцки в официалните документи, (печати), е въведена формата „Пердслава”, „Персклава” и „Преславица”. През втората половина на XI век, във византийските хроники и печати, към името на града е прибавен епитетът „мегас” – велик, което намира отражение и в по-късните преписи и съчинения на същите византийски хронисти. В домашните паметници е възстановено името „Преслав” и добива популярност като „великия град Преслав”.

ГЛАВА II

ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ, ПИСАТЕЛИ И УЧЕНИ

Втора глава е посветена на зараждането на интереса към града и неговите останки, както и на последвалото археологическо проучване на паметника, което до момента има над едновековна история.

Интересът към Велики Преслав вероятно се заражда едновременно с неговата поява на историческата сцена. Всички съвременници, независимо дали са от български или чужд произход, неизменно използват превъзходни степени, за да го опишат. Ако това е логично и лесно обяснимо за домашните извори, то много по-показателни са „признанията“ на множество византийски автори, за които по принцип не може да се каже, че се отличават с точност и безпристрастност, особено по отношение на „презрените варвари“ от север. Изключителността на столицата е потвърдена и в далеч по-късни времена, когато историческият спомен за града е отдавна изчезнал. Огромно впечатление, на случайно минаващите пътешественици и дипломати, предизвикват неговите колосални руини и дори те са достатъчни, за да бъде окачествен с поредните „суперлативи“ допълнени вече и от известна доза мистичност. Това създава у читателя впечатлението за нещо древно и величествено, което по презумпция е по силите единствено на хората от минали, незапомнени времена. Интересът към паметника има и друго измерение, за съжаление почти толкова старо и много по-прагматично. Интерес предизвикан от възможността за добиване на безплатен, лесно достъпен и на практика неизчерпаем източник на изключително качествен строителен материал, обработен или не. Толкова ценен и експлоатиран, че в много случаи е напълно извлечен от съответните градежи. Въпреки това, мащабът на строежите е позволил отделни части да останат сравнително незасегнати, като поредно свидетелство за грандиозността на сътвореното.

Различни сведения за Преслав последователно оставят Ж. Бонгар, П. Джорджич, П. Лукарич, П. Богдан, Хаджи Калфа, граф Л. Марсили, Бл. Клайнер.

Интересът към града продължава и през Българското възраждане. Паисий Хилендарски, К. Нибур, неизвестните днес офицер Веригин и Черновежд от Панагюрище, К. Иречек, Ф. Каниц също ни споделят своите наблюдения.

Вероятно първите целенасочени разкрития, на мястото наречено от турците „*Eski Istanbulluk*“, са направени през лятото на 1857 г. Тогава големият български възрожденец Сава Доброплодни заедно с учениците си извършва едно своеобразно теренно обхождане, при което е събран различен подемен материал.

Велики Преслав се превръща в основна тема и на българските предосвободженски литература и изкуство. Д. Войников, художникът Н. Павлович, писателят Др. Манчов, поетът Х. Ангелов, Ив. Вазов и Г. С. Раковски

създават редица творби и текстове посветени на него.

Поради всички тези свидетелства, до началото на проучванията в Плиска, в българската историография се приема, че Преслав е единствената столица от времето на Първото българско царство. Впоследствие доводите на К. Шкорпил, за съществуването на друга, по-ранна столица от езическо време, се потвърждават косвено от разкопките край с. Абоба през 1899-1900 г. и пряко от надписа върху откритата през 1905 г. „*Чаталарска колона на хан Омуртаг*”.

Целенасочените археологически проучвания в Преслав имат над едновековна история, свързана с имената на няколко поколения учени, културни и обществени дейци – чужди и български. В тях се очертават два основни периода, които могат да се разделят на отделни етапи.

Началният, обхващащ времето от края на XIX век до Втората световна война, има по-ограничен характер на изследванията. В него се отличават имената на „пионери” като К. Иречек, В. Златарски, К. Шкорпил и Ф. Успенски. Под влияние на големите открития в първата българска столица и липсата на впечатляващи резултати от изследванията в Преслав, карат последния да направи една крайно песимистична констатация за перспективите там. Проучванията през следващите десетилетия и особено разкопаването на владетелските палати, категорично доказват прибързаността на тези заключения.

Особено важна роля за проучванията във Велики Преслав изиграва Преславското археологическо дружество „*Тича*” и неговият основател Й. Господинов. Под негово ръководство са разкопани манастирът в м. „*Латлейна*”, църкви във Външния град и в м. „*Въбилин дол*”, останки от външната крепостна стена, мост, който се свързва с Омуртаг и др.

Вторият етап от теренните проучвания в Преслав започва в годините след Първата световна война. По това време християнската култура на Преслав е акцентът, който задържа вниманието на изследователите, като паметниците от предшестващата епоха остават на заден план. Първият такъв е откритото от Й. Господинов на юг от Вътрешната крепост езическо светилище. Впоследствие ръководството на разкопките в столицата е поето от К. Миятев. През 1930 – 1931 г. са проучени „*Тронната палата*”, т. нар. „*Кръгла църква*”, голяма работилница за рисуване керамика до нея, както и части укрепителната система на града.

В този ранен период от развитието на българската средновековна археология, са направени редица важни стъпки към решаване въпросите на произхода и формирането на старобългарската култура. В резултат на пионерския и донякъде стихийен ентузиазъм, са разкопани и основно интерпретирани едни от най-значимите и представителни архитектурни комплекси в първите български центрове. Това е период на опознаване преди всичко на монументалното дворцово строителство и съпровождащото го елитарно изкуство характерни за епохата на ранното българско средновековие.

Паралелно с теренните проучвания на Велики Преслав, в историческата

наука се разгаря и широка дискусия относно произхода на името на града. Това става най-вече под влияние на Ф. Успенски и К. Шкорпил и търсения от тях паралел с названията в т. нар. „Търновски надпис на хан Омуртаг“, където новопостроената крепост („дом“) на Дунава, столицата Плиска и могилата по между им, са наречени съответно **ὐπέρφουμον** (преславен) и **πάνφουμο(v)** (всеславни). Подобна асоциация допуска, че най-вероятно и Велики Преслав първоначално е бил означаван с гръцкото **ὐπέρφουμον** – „преславен“, откъдето впоследствие се е образувал и неговият славянизирани вариант.

През 1904 г. край тогавашното с. Чаталар, (дн. Хан Крум) Р. Попов разчиства и разкопава полузаровена колона с възпоменателен текст на нея, станал известен по-късно като „Чаталарски надпис на хан Омуртаг“. При обнародването ѝ в 1905 г. Ф. Успенски и К. Шкорпил поставят въпроса за отъждествяването на споменатия там „аул на Тича“ с Преслав. Тази интерпретация постепенно намира подкрепа в широк кръг чуждестранни и български учени като Л. Нидерле, Дж. Бъри, А. Иширков, В. Златарски, Г. Фехер, Й. Иванов, Ю. Трифонов, Г. Кацаров, П. Мутафчиев и др. Срещу изказаната хипотеза, макар и водени от различни съображения, се обявяват авторитетни историци като Г. Баласчев и В. Аврамов. Идеята на последния, за локализацията на *аула* при с. Хан Крум, намира известно потвърждение и нови поддръжници след резултатите от проучванията там през 1958 – 1962 г. От тогава сред научната общност започва да се налага и мнението, че „аулът на Тича“ трябва да се отъждестви не с Велики Преслав, а с това малко укрепление – становище, подкрепяно с аргументи, някои от които изказани още от В. Аврамов през 20-те години на ХХ в.

Краят на Втората световна война поставя началото на нов период в проучванията на Велики Преслав, който на практика продължава до наши дни. Мащабите на работата разграничават в него два етапа.

Първоначално, вниманието се съсредоточава върху застрашените от унищожение паметници на десния бряг на р. Тича като комплексите в м. „Аврадака“, „Тузлалъка“ и „Под Вълкашина“. Църкви и граждански постройки са открити също така при „Бял бряг“ и недалечното с. Винаца. Така постепенно стават известни голям брой паметници от извънградски тип. Велики Преслав се очертава като укрепен град, чиято околност – близка и далечна, е осеяна с аристократични имения, манастирски комплекси, производствени центрове и селища свързани със столицата. След разкопките в околностите на Преслав, колективът ръководен от В. Иванова-Мавродинова насочва вниманието си затворените в рамките на Външната крепост структури и съоръжения. Тогави са открити двата големи християнски храма, известни като „църкви № 1 и 2 при Чупката“. Възобновени са проучванията на владетелския комплекс и укрепленията – северната крепостна стена и южната порта на Вътрешния град, както и източната порта на външната крепостна стена.

Голямо значение за славянското езикознание има откритият от Ст. Ваклинов през 1954 г., в църквата наречена по-късно „на Мостич“, гроб с

издялан върху камък надгробен надпис на висшия служител на царете Симеон и Петър, *ичиргу боила* Мостич.

Сведения за стопанския живот на града през X век предлагат проучените от Й. Чангова при южната порта на Вътрешния град помещения определени от нея като търговски.

И на този етап, езическият период на преславската материална култура остава слабо познат като за нея свидетелстват само отделни, случайно намерени глинени съдове. Особено важно, в този смисъл, е откриването на три „инвентарни“ каменни надписа – списъци на оръжие, един от които на тюркски език с гръцки букви. Те недвусмислено сочат важната военна роля на крепостта в достоличния ѝ период.

Същевременно възниква и дискусия за хронологията на първите столични центрове. В отделни статии и студии на национални и международни форуми се обсъжда проблемът за възможния предбългарски произход на Плиска и Велики Преслав. Така преславските крепостни стени и владетелски палати са обявени за елинистически, „*Кръглата църква*“ за ранновизантийска, а към доказателствата се привлича и късноантичната базилика в м. „*Дели-душка*“. При археологическите проучвания на крепостните стени и владетелските палати не са намерени никакви доказателства за подобни, труднозащитими идеи и като цяло не се подкрепят от мнозинството учени.

В началото на 60-те години изследванията се съсредоточават върху допроучването на дворцовия комплекс. В началото те се ръководят от В. Иванова-Мавродинова, а от 1964 г. от Ст. Ваклинов. Освен доразкриването на западния корпус на владетелските палати е открита и междинна триделна постройка, свързваща жилищната с официалната част и оформяща северния фронт на комплекса от представителни сгради. Окончателно е проучена и „Тронната палата“. Споменава се за попадането на основи от по-ранна сграда под нея, вероятно принадлежаща на предшествашото го военно укрепление.

Археологическа дейност се развива и извън стените на укрепленията, по двата бряга на Тича. Там Т. Тотев разкрива две от най-големите християнски базилики – в м. „*Стамбол йолу*“ и „*Сакалова могила*“. През 1969 г., в северозападната част на Външния град, той започва и разкриването на един от най-грандиозните архитектурни комплекси на Велики Преслав. Неговите размери, местоположение и характер на находките сочат особената му значимост за столицата. В огромната площ са включени отделни дворове, обиколени с работилници за производство на различна продукция.

През този първи етап на следвоенния период в проучванията на Велики Преслав, наред с останките от недвижими паметници са намерени и много и разнообразни артефакти – керамика, монети, накити, оръжия, оръдия на труда и др. Сред забележителните открития е и една находка от гроб в северната част на града – луксозна сребърна чаша с два надписа на гръцки **ΚΕΥΡΙΚΕ**
ΒΟ[Η]ΘΗ + ΣΗΒΗΝ ΖΟΥΠΑΝΟΣ ΜΕΓΑΣ ΗΣ ΒΟΥΡΓΑΡΗΝ – ГОСПОДИ,
ПОМАГАЙ ! СИВИН, ВЕЛИК ЖУПАН В БЪЛГАРИЯ), притежание на висшия

сановник *жупан* Сивин.

Вторият етап на периода започва през 70-те години на XX век и е свързан с честванията по повод 1300-годишнината от основаването на българската държава. Осигуряването на значителни финансови средства дава възможност за по-мощни и регулярни теренни изследвания.

Едно от основните направления в проучванията на столицата става изучаването на нейната защитна система, естеството и параметрите ѝ. Голям колектив от изследователи под ръководството на Д. Овчаров в продължение на няколко години проследява крепостните зидове на считаното за първоначално укрепление на Вътрешния град. Изцяло са разчистени северната и източната му стени и техните две порти. В същото време по целия им фронт са разчистени северната, източна и южна крепостни стени на неговото по-късно разширение.

Осъществен е напредък и в проучването на външния защитен пояс на Велики Преслав. Т. Тотев разкрива неговата северна и вероятно главна порта. През 90-те години на XX век Р. Рашев открива по северното трасе на стената един нов и неизвестен до момента тип фортификационни съоръжения, наречени не много сполучливо „бастиони”, каквито в по-ново време, Г. Майсторски открива и от изток.

Картината на преславските укрепления е допълнена и едновременно с това усложнена, когато при разкопки в южната половина на Вътрешната крепост, Ив. Акрабова-Жандова и Д. Василева попадат на две неизвестни дотогава крепостни стени. Според разкопвачите, новооткритите фортификации предшестват тези на Вътрешния град и следователно се отнасят към предстоличния период на Преслав. Впоследствие те са възприети и като пряко потвърждение на хипотезата за съществуването на раннобългарски *аул*, от който в по-късно време израства Симеоновата столица.

В резултат голяма част от укрепленията са идентифицирани в относителен хронологически порядък, а отделните етапи и периоди на изграждане и използване – сравнително добре разграничени. Направени са и някои опити за създаване на цялостна хронология в периодизацията на строежите.

Последните десетилетия на XX и началото на XXI век се характеризират и със засилени планомерни проучвания в южната половина на територията затворена от крепостните стени на „*Дворцовия град*”.

През този етап продължават интензивните разкопки около владетелските палати в дворцовия център. Изцяло е проучена площта (т. нар. „Вътрешен двор”) между двата основни корпуса. Установена е стратиграфската и хронологическа картина на терена.

От 70-те до началото на 90-те години е напълно изследвано ограденото пространство наречено от проучвателите му „*Югозападен двор*”. В същото време е проучен и теренът на южния дворцов площад.

Краят на XX и първото десетилетие на XXI век е период, през който колективът работещ в самия дворцов център съсредоточава своето внимание

към района на изток от „Тронната палата”. Тук са доразкрити масивни зидове от постройка засечена по-рано от Ст. Ваклинов. Стените ѝ опират до друг много важен паметник – най-голямата църква на територията на Велики Преслав, справедливо наречена „Владетелска”. С разкриването ѝ се изяснява и функцията на огромната сграда между „Тронната палата” и „Владетелската църква” – *галерия* осигуряваща комуникацията между двете монументални постройки. След тези открития преславският център, свързан с личността на владетеля и държавността, се оформя като голям и сложен архитектурен комплекс, чието проучване поставя редица проблеми от градоустройствен характер за времето, когато Велики Преслав е столица на България.

Друг ансамбъл с изключително значение за историята на града е разкрит южно от владетелските сгради. Той включва т. нар. „Дворцова църква” с архиепископски палат и баня към тях. Покрай неговото проучване са проследени и нови участъци от стената, считана за принадлежаща на предстоличното укрепление. Не по-малко интересна е и картината в източните райони на южната половина на Вътрешния град. Там Ив. Акрабова-Жандова открива монументална сграда, условно наречена „административна” поради намерените в и около нея множество *сфрагистични* материали, както и друга по-малка, опряна в откритите по-рано от Д. Овчаров масивни зидове на постройка ориентирана север – юг.

В последните години Т. Балабанов проследява на север считаните по-рано за подпорни или оградни на цялата тераса от изток, два дълги, успоредно разположени зида. Неговите разкопки напълно изясняват характера на грандиозната *анфиладна* сграда, затваряща централните части на „Дворцовия град” от изток. И не само – установено е, че тя се явява функционално продължение на друга подобна, проучвана от М. Ваклинова и И. Щерева, южно от „Владетелската базилика”.

Интересни открития са направени и в най-южния сектор на Вътрешния град. Там е разкопано обширно пространство, получило по-късно названието „Площад с фиала” с декоративно водно съоръжение и елегантна кръстокуполна църква. Към същия комплекс вероятно принадлежи и откритата по-рано от Ив. Жандова банска постройка.

Освен всичко, новите резултати предизвикват и някои съществени въпроси. Ролята на откритата още от Ив. Акрабова-Жандова и Д. Василева, втора крепостна стена така и не е изяснена, въпреки че голяма част от нейното трасе е установено. Интерпретацията ѝ като разширение на тази на първоначалния *аул* остава неубедително.

В югозападната част на Вътрешната крепост Ст. Бонев попада на още един от големите архитектурните комплекси на столицата, чието проучване не е приключено. В същия сектор Ж. Аладжов разкрива поредната от така характерните за столичния период на Велики Преслав верижни/*анфиладни* сгради, с улица към нея.

В последните години бе направено и друго, изключително важно

откритие, касаещо предстоличния период на града. Сондажно са проследени източната, западната, северната и южната крепостни стени на предполагаемата ранна *цитадела*, което окончателно осветлява проблема за нейните основни очертания и параметри. Тогава са локализирани северната и източната порти на укреплението.

Във Външния град Й. Чангова и К. Константинов доразкриват големия граждански комплекс в м. „*Селище*“. Днес, работата там – по т. нар. „*Манастир на Мостич*“, продължава под ръководството на К. Попконстантинов и Р. Костова.

Важен паметник е проучен и в североизточната част на Външния град, където е регистрирано второто за територията на Велики Преслав монументално прабългарско светилище.

Обхожданията на Т. Балабанов в неукрепените околности на столицата водят до разкриването на нов, вероятно частен манастир в подножието на връх Карабурун, а тези на Г. Майсторски локализират някои от каменоломните, в които е добиван варовиков материал за строителството през IX – X век.

Особено внимание заслужава случайно откритото през 1978 г., при земеделски работи в м. „*Кастана*“, съкровище – едно от най-големите на средновековна Европа, наречено по-късно Преславско. Спасителните разкопки установяват, че там е съществувало селище – предградие на столицата, което е било опожарено и изоставено при една от обсадите на града, предприети от Киевския княз Светослав и византийския *император* Йоан Цимисхи, съответно в 969 и 971 г.

В резултат от над вековното изследване на Велики Преслав е създадена една сравнително добра представа за неговия облик през различните периоди от съществуването му. Очертани са основните характеристики и посоки на развитие на втората ни средновековна столица. Става ясно, че градът се състои от два основни компонента: своеобразно ядро включващо двойно ешелонирана отбранителна система и околност – изпълнена с големи имения и манастири, собственост на светски и духовни лица. Докато целият живот на Плиска протича в укрепленията ѝ, в близките и далечни неукрепени преславски околности се развиват творчески книжовни и художествени центрове. Производствените квартали и селища, специализираните ателиета за художествени занаяти и други техники в различните граждански и култови комплекси, показват нивото на материалната култура в нашите земи през епохата на Средновековието. Откритият богат археологически материал ни дава възможност да проникнем в сферата на историко-икономическите и културни проблеми и достижения на ранносредновековното българско общество.

ГЛАВА III

ПРИРОДНИ УСЛОВИЯ И ОБИТАВАНЕ В ДОБЪЛГАРСКИЯ ПЕРИОД

В тази глава накратко са представени природните дадености на района, в който е възникнал и съществувал Велики Преслав и неговото ползване и обитаване в продължителния период от време преди образуването на българската държава.

Отдалечен на около 40 км от Плиска, Велики Преслав е разположен в различна от тази на първата столица физико-географска среда, а именно източния дял на Старопланинската верига.

Мястото, избрано за строеж на *аула*, е преходът към планината, а разположението на укрепителното съоръжение е съобразено и подсилено с естествените речно-планински прегради. В същото време полето около Преслав е един от трите дяла, които съставят голямата котловина, заключена между Преславско-Драгоевската планина от юг и платото Стана от север, разделена на две части от вододелния Мътнишки рид.

Терасата, върху която били издигнати първите градежи, е съставена от два *льосови* слоя с обща дебелина ~ 7 м, чиито свойства са аналогични с *льоса* на Плисковското поле.

На няколко места в Стария град, са открити следи от живот от по-ранни епохи. И тук, както и в *аула* при с. Хан Крум, съществуват сигурни останки от живот преди образуването на българската държава.

Най-ранните следи от човешка дейност в рамките на укрепената територия са установени при издатината „*Гебе клисе*” – в селищна могила от времето на *неолита* и *енеолита*, и в тракийско поселение от късножелязната епоха в м. „*Дели-душка*” идентифицирано чрез открития там керамичен материал от III – I в. пр. Хр..

Намерените непосредствено на юг от „*Кръглата църква*” и все още непубликувани фрагменти от ръчно направени гърнета, определяни понякога като раннославянски, вероятно също трябва да се свържат с културата на траките от предримско време.

Селища от Римската епоха, датиращи от началото и първите десетилетия на новата ера, са установени над стерилен пласт, в който стъпват основите на югозападния ъгъл на дългата търговска сграда край южната крепостна стена на Вътрешния град и в района на двете керамични пещи по пътя за „*Патлейна*”.

Периодите на късната античност и ранното средновековие са засвидетелствани с редица паметници – резултат от интензивния живот в края на римското владичество и началото на византийската епоха. Всички те се намират извън укрепената територия на средновековния град.

Няколко обекта по десния бряг на р. Тича, разкриват най-късните следи от античната и късноантична епохи, непосредствено предшествващи навлизането и заселването на славянски етнически елементи по тези места. Голямо

неукрепено селище от II – IV в. се е разполагало на срещуположния десен бряг на реката в м. „*Аргатово*”. Вероятно животът в него е имал предимно земеделски характер, тъй като единствената по-значителна находка е серия железни земеделски сечива. Другите материали, главно керамика, притежават всички типични за римската провинциална култура черти, илюстриращи дълбоката романизация на местната тракийска култура в навечерието на загиването на античния свят.

Откритата в м. „*Дели-душка*” голяма късноантична *базилика* бележи и последния етап от живота на римската и ранновизантийската култури, преди големите етнически промени последвали настаняването на славянски племенни групи в долината на Тича.

При разкопки в централната част на Вътрешния град са открити и няколко ранновизантийски бронзови токи за колан, които обаче не могат да се свържат с адекватен културен пласт и вероятно са вследствие от използването им като суровина за претопяване.

Изоставените през VII век, укрепено селище и *базилика*, не са оказали влияние върху разположението и планировката на изградените тук в края на IX – началото на X век няколко манастира, а още по-малко в устройството на укрепената част на града, разположена на другия бряг на реката.

Теренът на бъдещата столица по левия бряг на Тича не е бил обитаван през римската и ранновизантийската епохи. Основателите на Преслав, подобно на Плиска, не са заварили там видими следи от старо селище.

В околностите на Велики Преслав също са установени значителни следи от обитаване през по-ранните епохи. Праисторическите селищни могили „*Мъртвица*” и „*Павлюва чука*”, с материали от *неолита*, *енеолита* и бронзовата епохи, разкритите в чашата на язовир „Тича” *енеолитна* селищна могила „*Клиседжик*” и тракийско селище от V – IV в. пр. Хр., поселенията от *енеолита* и различните фази на *бронзовата епоха*, както и тези от *халчатски* и *латенски* тип на Шуменското плато, заедно с големия брой регистрирани обекти (селища, крепости и *некрополи*) и отделни находки от XII – VI, V – II в. пр. Хр., I – III и IV – VI в. сл. Хр. в района на последното (в землищата на с. Новосел, с. Иваново, с. Сушина, кв. Дивдядово и др.), свидетелстват за интереса към района от най-древни времена. Към този списък трябва да добавим още тракийските селища и могилни *некрополи* от IV – III в. пр. Хр. и античните поселения от II – III век край с. Кралево – в м. „*Акаджь дере*”, „*Чаушоолу*”, „*Каяджик*”, „*Узунджа алан*”, „*Хотулук*”, както и известните могилни гробове при селата Руец, Кьолмен и др.

ГЛАВА IV

ХРОНОЛОГИЯ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ В ИСТОРИЯТА НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

В Глава IV е проследена историята на средновековен Преслав от времето на зараждането му до неговата гибел, като особено внимание е обърнато на етапа, когато от важен военен център на държавата се превръща в бляскава столица на Първото българско царство.

Времето на основаване на първоначалната военна крепост-*аул* трябва да се търси както чрез данните от известните писмени извори, така и посредством многобройните преки и косвени археологически свидетелства. За сега е трудно да се отговори на въпроса за точната дата и съответно владетел, при когото е станало това. В случая този акт едва ли може да се разглежда като някакво спонтанно взето решение иницирирало изграждането на подобна, изключителна по своето място и роля, военна крепост.

За да отговорим на част от неразрешените въпроси и проблеми, трябва да разберем първопричините за интересуващите ни събития и явления. В конкретния случай те са достатъчно явни и се заключават в няколко пункта:

1. Необходимост от постоянен и сигурен контрол на двата стратегически и най-важни за безопасността на териториите северно от Стара планина проходи – Ришкия и Върбишкия. Освен, че предоставят най-прекия път към държавния център на Първата българска държава – Плиска, те са и своеобразен „портал“ към трудните за охраняване територии на юг от Балкана, стоящи в опасна близост до самия център на основната заплаха – Византия. Историята на българо-византийските отношения добре илюстрира този факт – границите между двете държави в Тракия се променят с особена лекота след всяко активизиране на една от страните.

2. Създаване на втори отбранителен ешелон (първи е валът Еркесия) охраняващ подстъпите към Плиска, който да осигури достатъчно време за организиране на ефективно противодействие в случай на агресия.

Изброените аргументи едва ли са единствените, но вероятно са най-важните повлияли към тази стъпка. Тук можем да прибавим и редица второстепенни, имащи по-скоро тактически и практически измерения: близост с други основни военни лагери и крепости (Плиска, Кабиюк, Стан, Нови Пазар, Хан Крум и др.), удобен терен, защитен от юг и запад с планински масиви, сигурен водоизточник и др. В случай, че приемем горепосочените мотиви за достатъчни (и верни), то те могат да ни насочат към важния отговор на въпроса за основаването на *аула* на Тича.

Събитията и военните действия между България и Византия от 811 г. твърде добре демонстрирали голямата уязвимост на земите на север от Стара планина, което е най-силно усетено в самата столица, чиято съдба е известна. Ролята, която впоследствие изиграват проходите за разгрома на византийската армия, вероятно окончателно оформя и затвърждава идеята за установяване на постоянен контрол над тях. Поради това с известна предпазливост можем да

допуснем изграждането на леки (временни ?), вероятно дървени, укрепления на най-подходящите за целта места в първите годините след войната от 811 г. – т. с. още по време на управлението на *хан* Крум (803 – 814). До момента останки от такива не са открити, но дори и да ги е имало следите от тях биха били трудно доловими днес.

Подобно развитие на идеята за изграждането на укрепление в този ключов за българските земи на север от Стара планина пункт, е само хипотетично и тепърва предстои да бъде доказано. С или без този предходен етап на първично военно усвояване на района, началото на подготовката за мащабния строеж едва ли започва много след събитията от 811 г. Изграждането му със сигурност е продължило години, като начална бойна готовност вероятно достига по време на управлението на *хан* Омуртаг (814 – 831), за което можем да приемем, че свидетелства и строителният надпис върху колоната открита край с. Хан Крум (б. Чаталар), датиран 821 – 822 г.

В науката няма единно становище относно локализацията на споменатия в надписа „*малък стан*”. Част от изследвачите го идентифицират с укреплението при с. Хан Крум, южно от р. Тича. Такова допускане намира основание в близостта на местонамирането на въпросната колона с укреплението при съвременното с. Хан Крум и някои находки от него като откритата при разкопките каменна фигура на лъв.

Въпросната хипотеза се поддържа и от конкретизирането „*малък*” в текста, което донякъде е в синхрон с данните получени от археологическото проучване на обекта. Някои съображения от езиков характер обаче показват, че няма достатъчно основания за превод на думата като „*малък аул*” и по-скоро става дума за падежна (вин. падеж), а не умалителна форма. От друга страна определенията „*голям*” и „*малък*” са твърде относителни, в случай че за критерий се приема Плисковският *стан*, спрямо когото въпросните крепости на Тича изглеждат сравнително малки по площ. Тъй като вероятността и двата *аула* да са част от мащабната строителна дейност на *хан* Омуртаг е твърде голяма, отговорът по-скоро трябва да се търси в обективната значимост на въпросното укрепление, предполагаща и неговото увековечаване в цитирания строително-възпоменателен надпис. В тази връзка единствено *аулът „Велики Преслав”* отговаря най-пълно на това изискване. Подобно твърдение се подкрепя и от високата концентрация (в сравнение с останалите ранносредновековни центрове) на откритите в района на *аула* военни инвентарни надписи – 3 от общо 7 такива.

Издигането на новата крепост е изисквало изключително сериозна предварителна подготовка на избраното за целта място, включваща нови, неприлагани до момента решения и техники, реализацията на които е съперничела по степен на сложност и трудоемкост със строежа на най-грандиозните ансамбли в *аула* и столицата. Тя се изразявала преди всичко в необходимостта от преодоляване силната денivelация на терена, върху който предстояло разгръщането на мащабното строителство. Основна причина за това

се явява характерът на земния релеф в този район на Преславската планина, представен от височината „Зъбуи“, чиито склонове имат понижение развиващо се от северозапад на югоизток.

Отговорът на проблема бил в терасирането на големи площи от вътрешността на *аула*, посредством множество последователно разположени изкуствени платформи, направени чрез насипването и трамбоването на огромни количества строителни отпадъци (*хоросан*, каменни отломъци и отцепки) редувани с подравняващи и уплътняващи пластове глина. Така била създадена солидна и стабилна основа за бъдещите масивни градежи. Като правило в и под нея не се открива подемен материал, а редките и единични находки са в хронологически синхрон с установената стратиграфска скала на обекта и конкретно с най-ранните му нива. Подобна археологическа картина се разкрива в почти всички проучени сектори на Вътрешния град. Въпреки че на този етап разграничаването на платформите от предстоличния и столичния периоди все още е достатъчно трудно, с голяма степен на вероятност може да се допусне, че датирането им е обвързано с постройките, които обслужват.

В следващия етап строителната история на Велики Преслав може да се раздели на 3 периода:

I. ПРЕДСТОЛИЧЕН ПЕРИОД

A. Езически (821/822 – 864/866 г.)

Характеризира се с аналогична на Плисковската каменна крепост концепция на планиране и изграждане, но в умален мащаб. Заема площ от ~ 144 970 м² с дължина на крепостните стени ~ 1 580 м. И в Преслав очертанията на укреплението образуват неправилен трапец, фигура нарушена по изключение при югозападния ъгъл – решение наложено от голямата денивелация на терена там. Крепостните стени са трасирани в прави линии ориентирани спрямо основните географски посоки. Отбранителната система включва монументални порти от „плисковски тип“ и масивни кръгли кули в ъглите с малко по-големи размери от тези в Плиска. Край вътрешните лица на стените от изток и юг са добавени верижни казармени постройки.

Идеята, че *аулът* Велики Преслав включва *цитадела* защитена от външна крепостна стена, които още в началния период от функционирането си са синхронни, стъпва върху няколко основни пункта. Първият се състои в почти пълната аналогия на планировката с познатата вече от Вътрешната крепост на Плиска концентрична система на укрепяване. Отсъствието на землени отбранителни съоръжения в Преслав, елемент засвидетелстван при останалите големи *аули* с каменна архитектура, трябва да се разглежда като своеобразно развитие на този принцип, чрез вариант реализиран на друго (ново) ниво, посредством изграждането на втора каменна крепостна стена. Сравнително тънките зидове на *цитаделата*, както и липсата на каквито и да е отбранителни

съоръжения към тях, са особености, които допълнително оправдават необходимостта от подобно осигуряване и разкритата археологическа картина изцяло подкрепя такава хипотеза. Еднаквият начин на фундиране на двете стени чрез подложка от речни камъни (*волутъци*), споени с глина и солидни *суперструктури* изпълнени изцяло в техника *Opus Quadratum* от големи *квадри* с бял *хоросан*, несъмнено указва единен замисъл и изпълнение на строежите.

Като цяло, в първоначалния си вид *аулът* до голяма степен повтаря и възпроизвежда всички характеристики на ранното каменно строителство, познато от първата столица. Същевременно на лице е и нова, революционна за старобългарските фортификационни традиции стъпка, а именно отказ от землените съоръжения като първа линия на отбраната – основен компонент при всички големи укрепления от езическия период на българското ханство на Дунав. Другата основна отличителна черта в отбранителната система на *аула* е отсъствието на петоъгълни (или правоъгълни) кули по фронта на *curtina*-та. Този факт поставя под въпрос общоприетия път на развитие на старобългарското каменно строителство и безусловното допускане за еднопосочно разпространение на всички нови явления от центъра към периферията на даден културен ареал. В случая, липсата на толкова важни звена като междинните кули, може да бъде указание за търсене оригиналността на идеята за плисковската каменна крепост, в друго, по-ранно каменно укрепление, каквото вероятно е *аулът* на Тича.

Към различията трябва да причислим и използваните начини на градеж. В Плиска се наблюдава съчетание от две техники – *Opus Quadratum* и *Opus Emblectum* с бял *хоросан*, допълнен от червен за фугите на лицевата зидария, докато в Преслав е приложен единствено *Opus Quadratum* с бял *хоросан*. Отсъствието на подобна „украса” при *curtina*-та на последния е съвсем логично предвид функциите му на чисто военна крепост, която не се нуждае от впечатляващата представителност на столицата.

Въпреки че вътрешността на *аула* не е изцяло разкрита, в повечето проучени сектори, където е регистриран предстоличният период на Велики Преслав, са засвидетелствани особености и решения идентични или сходни с тези в Плиска. Централен и основен елемент в неговата структура е вътрешното укрепление-*цитадела*. Разположена в южната му половина и опряна в склоновете на „*Зъбуите*”, тя представлява добре защитен и изолиран жилищен комплекс, осигуряващ както необходимата интимност, така и последно укрытие на управителя/владетеля в случай на обсада. Има по-големи размери и дебелина на зидовете (145 x 103 м; шир. 1.90 м) от *цитаделата* на Плиска (128 x 84 м; шир. 1.10 м) и каменното укрепление на аула при с. Хан Крум (113.60 x 92.50 м; шир. 1.70 – 1.90 м). В същото време преславската *цитадела* запазва редица техни специфики: правоъгълен план; еднакъв тип порти, които при това са ситуирани по схема позната и в Плиска; липса на каквито и да е кули към *curtina*-та. Единствено градежът от големи правоъгълни *квадри* споени с бял *хоросан* в техника *Opus Quadratum*, отличава стените ѝ от тухлените (*Opus*

Testaceum) зидове на *цитаделата* в Плиска, но намира аналогия с тези на каменната крепост в *аула* при с. Хан Крум, където отново е приложен *Opus Quadratum*.

Освен изброените общи черти, в композирането на пространствата в *цитаделата* и около нея, се забелязват и много нови. Все повече изследователи са склонни да интерпретират представителната светска сграда използвана за архиепископски палат в столичния период, като владетелска с утилитарни функции от времето на *аула*, най-вече поради голямото ѝ сходство в план с корпусите на жилищния ансамбъл (т. нар. *Малък дворец*) в плисковската *цитадела*. За разлика от тях, преславският се намира почти в центъра на *цитаделата* – място, което в Плиска е отредено за втори, по-малък езически храм, какъвто на този етап от проучванията не е открит в рамките на вътрешното преславско укрепление. Това е поредният пример за развитието в концепциите на ранносредновековните архитекти и същевременно косвен индикатор в подкрепа на идеята за двойната защитна система на *аула* – езическото светилище, за каквото вероятно е била първоначално издигната т. нар. „Административна сграда”, е построено в непосредствена близост, но извън стените на самата *цитадела*.

Третият, основен от утилитарна гледна точка, елемент от благоустройството на *цитаделата*, присъстващ и в Плиска и в *аула* при с. Хан Крум, са банските постройки. Естествено е да се предположи, че те са обслужвали самия владетел и неговото обкръжение, за което говори тяхната близост с жилищните сгради и в трите случая.

Към сходствата с Плиска и Хан Крум можем да причислим и разкритите до момента 4 (или 5 ако приемем и тези от „Югозападния двор”) верижни постройки. От тях обаче само 1 (или 2) е долепена до крепостните стени, докато други 2 са отделени чрез тесен *intervallum*, а 1 е свободно стояща. Известна прилика също така може да се види и в плана и местоположението на една от главните сгради в *цитаделата* на *аула* при с. Хан Крум, с подобна, добавена към североизточния ъгъл на преславската.

Едно от най-съществените различия (поне за сега) между *цитаделите* на Плиска и Преславския *аул* е липсата на какъвто и да е резервоар за вода в рамките на последната. Не е изключено такъв да има във все още непроучената ѝ югозападна част, въпреки че е малко вероятно, предвид насищането на тази територия с водопроводи още в предстоличния период, както и отсъствието на подобни в останалите ранносредновековни старобългарски укрепления. Първоначалните данни за наличие на водохранилище в *аула* при с. Хан Крум, също остават непотвърдени. Откритото извън *цитаделата*, на югоизток от покъсната „*фиала*”, „водно съоръжение” има несигурна датировка и интерпретация, но разглеждането му като резервоар за вода предполага неговата задължителна охрана и би представлявало поредното доказателство за двойното укрепяване на *аула*. В противен случай трябва да приемем, че водният резервоар в Плиска е едно изключително явление, наложено във времето предхождащо

изграждането на развита водопроводна система там.

Сравнението на *цитаделите* в Плиска и Хан Крум, с новооткритата във Вътрешния град на Велики Преслав, несъмнено показва, че укрепления с идентични характеристики и сходни размери, като правило са част от по-комплексни фортификационни системи включващи няколко (поне два) елемента.

Почти пълна аналогия в строителните концепции на Плиска и Велики Преслав се забелязва и в оформлението на пространствата извън вътрешните укрепени ядра. Това е най-добре изразено в местоположението и плановите особености на „приемните“ дворцови сгради – издължени правоъгълни постройки с *ансида* на една от тесните страни, интерпретирани като „тронни палати“. И в двата случая те са разположени до един от ъглите на *цитаделите*, перпендикулярно на надлъжните им оси, като *ансидите* сочат „навътре“, към *curtina*-та. Очевидно прилагането на подобна схема и в двете резиденции е имало за цел да осигури бърз и лесен достъп на владетеля от жилищната част (*цитаделата*) към *екседрата* с намиращия се в нея трон и обратно. От друга страна, срещуположните им, съответно северен (във Велики Преслав) и южен (в Плиска), вероятно „парадни“ входи на двата представителни палата, подсказват и очертават не само евентуално установените за пристигащите посетители, ходова линия и посока на движение, но и предвидените за последните официални подходи и определените за тяхно начало и може би главни в този смисъл, порти, от които те са започвали, а именно северната преславска и южната плисковска.

Изглежда, че на подобен общ принцип е подчинен и изборът на местата за главните култови сгради в двете крепости – „*Големия езически храм*“, превърнат впоследствие в „*Дворцова църква*“ и голямата преславска *базилика* (първият строителен период на т. нар. „*Владетелска църква*“), които също на практика заемат еднакви позиции спрямо останалите постройки. Макар и в значително по-късно време, последната очевидно унаследява и продължава да спазва това правило.

Единствената, на пръв поглед, разлика е породена от цялостната ориентация на укрепленията, която в Плиска е наложила главният „церемониален (?) ход“ да преминава от юг на север (с оглед Константинопол и Византия ?), докато във Велики Преслав същият е от север на юг (Плиска ?). Засвидетелстваната „разнопосочност“ едва ли е случайна и най-вероятно е продиктувана от географското положение на двете резиденции една спрямо друга. В тази връзка предпазливо може да се допусне, че топографските особености на терена не са основната причина за на пръв поглед странните позиции на „срещуположните“, глобално погледнато, порти на двете крепости – южната плисковска и северната преславска, които всъщност не изискват толкова значителни отклонения от централните оси на укрепленията. Силно изместени към югозападния и североизточния ъгъл на съответния *аул*, реално те кореспондират почти директно в практически, а защо не и в идеологически

аспект, при което не се нарушават генерално заложените планови схеми на двата центъра, както и спазването на предвидените за тях основни географски посоки. Подобно предположение би било в подкрепа и на идеята за една паралелна или дори по-ранна дата на изграждане на преславския *аул* от тази на плисковската каменна *curtina*, тъй като в противен случай необходимостта от разполагането на южната плисковска порта в такава близост с югозападния ъгъл на крепостта остава необяснима. Докато обратното – съобразяването на северната преславска порта с вече съществуващия централен *аул* (Плиска) е съвсем логично и тогава последващото (едновременно или малко по-късно) издигане на плисковските каменни стени и в частност южната порта с необичайното ѝ местоположение, намира една правдоподобна интерпретация.

Изключително важна и отличителна особеност на „*Тронната палата*” в преславския *аул* е наличието на редица конструктивни несъвършенства и пропуски при реализацията на нейните зидове и апсидно отделение. Това е една от причините, в един по-късен момент тя да бъде преустроена и разширена, а *екседрата* ѝ инкорпорирана в рамките на новоизградените външни стени. Подобна периодизация не е засвидетелствана в Плиска, където „*Тронната палата*” има единен план с умело изпълнен градеж и вероятно представя завършения, лишен от недостатъците на първообраза, архитектурен тип. Трудно е също така да се допусне, че противно на плисковската дворцова сграда, преславската е била оставена извън системата на укрепленията. Напротив – нейното важно значение и функции предполагат задължителната ѝ охрана, а това още веднъж потвърждава необходимостта и присъствието на втора, значително по-сериозна от тази на *цитаделата*, външна защитна линия.

На този етап околността на *аула* е все още слабо усвоена, като единствените сигурно датирани строежи от това време са двата езически храма построени южно и североизточно от укреплението. Вероятно те са обслужвали значителни военни и по-малки цивилни (строители и занаятчи ?) групи население разквартирувани в района или са издигнати в чест на определени събития с голямо, може би военнополитическо, значение. Подобно предположение се съгласува с археологическите данни, а именно отсъствието на ясно обособени селища и *некрополи* от VIII – IX век в близост с преславския *аул*. Тези особености на непосредствено прилежащите до *аула* територии силно го отличават от Външния град на Плиска, където липсват (или поне до момента не са открити) светилища с монументален градеж, въпреки съществуването на множество стационарни поселения там. Кое е поредната индикация за различията в първоначалния замисъл и предназначение на двата основни укрепени пункта на българското ханство. Без съмнение единият е създаден за държавен център, докато другият е издигнат с идеята да осигури стратегическо предимство срещу очертаващия се дълговременен противник на юг от Балкана – Византия.

Като цяло периодът се отличава с масивни сгради изпълнени изцяло в техника *Opus Quadratum* с бял *хоросан*. Фасадите са гладки, никъде не е

направен опит за разнообразяването им чрез *контрафорси*, *пиластри* или *лизени*. Суровият и непретенциозен облик на архитектурните ансамбли свидетелства за техните предимно военноадминистративни функции.

Б. Християнски (864/866 – 893 г.)

Най-същественият нов елемент в структурата на *аула* – християнските храмове, е резултат от разгръщането на мащабно църковно строителство след акта на покръстването. Издигането на два големи храма – на изток от представителния палат с *апсида* и в *цитаделата*, недвусмислено указва нарастващото политическо значение на Велики Преслав. В първата фаза от съществуването си външната (т. нар. „*Владетелска*”) църква запазва всички характерни за езическия период белези на архитектурата – дебели стени с неразчленени фасади, изградени в техника *Opus Quadratum* с бял *хоросан*. Нейното разположение е съобразено с това на апсидния палат, с когото е осъществявала комуникация посредством настлана с каменни плочи алея. Факт несъмнено повлиян от сходното асемблиране на голямото езическо светилище в Плиска, а по-късно и „*Дворцовата църква*” над него, спрямо *цитаделата* и „*Тронната палата*” там. Другата голяма *базилика*, тази в *цитаделата* (т. нар. „*Дворцова църква*”), вероятно е една от първите монументални сгради в *аула*, при която фасадите са пластично оформени чрез редуване на правоъгълни и полукръгли *пиластри*.

Интересно е, че монументалният езически храм източно от *цитаделата* не е превърнат в християнски, а е преустроен в службена сграда с административни функции. Тази констатация поражда някои въпроси относно установената в науката представа за плановите особености на т. нар. „*капища*” и допуска възможността за едно по-широко приложение на тази схема за различни по предназначение постройки.

Към същото време трябва да се отнесе и издигането на останалите големи църкви от базиликален тип в непосредствена близост и в околността на укрепението: „*Гебе клисе*”, „*Черешето*”, „*Сакалова могила*”, „*Стамбол йолу*”, както и някои по-малки като едноапсидната църква построена върху основите на езическия храм при южната порта на *аула*. Първите без съмнение са пряк резултат и унаследяват много от чертите на усвоената, наложена и масово разпространена, скоро преди това в Плиска, християнска храмова архитектура.

Необходимостта от сигурна защита на прилежащите територии, поради засиленото църковно и гражданско строителство там (основно в „*Селище*” и подножието на „*Зъбуите*”), вероятно е основната причина да започне съоръжаването на втори (външен) крепостен пояс на Велики Преслав. Съществуващите предположения за неговото датiranje в езическия период нямат сериозна археологическа обосновка и са продиктувани от косвени доводи като локализацията на двата езически храма във от очертанията на *аула*. Обстоятелство, което определено не представлява прецедент: три от останалите

известни ранносредновековни светилища с монументален градеж – това в подножието на Мадарските скали, друго в м. „*Кирика*” край с. Калугерица, както и намиращото се в югозападната част на големия земен лагер при с. Кабиюк, също са разположени в неукрепени места.

Периодът като цяло запазва особеностите на предходния. Архитектурата е масивна, реализирана в техника на *Opus Quadratum/Opus Emplectum* с бял хоросан. Фасадите остават предимно гладки, но вече са налице и първите стъпки в търсене на естетични решения с цел внасяне на известен „лукс” в *екстериора* на сградите. Поставено е началото на преосмисляне значението на *аула*, а с това и на постепенната му еволюция от чисто военна крепост в представителна владетелска резиденция.

Досега големи *некрополи* (езически и християнски) от този период на територията и в съседство с *аула* не са открити, а регистрираните гробни съоръжения и находките свързани с тях от това време са твърде редки, оскъдни и почти винаги случайни. Вероятно изричната му роля на укрепен хански дворец и отсъствието на многобройно постоянно население в него обясняват тази особеност.

Инфраструктура и комуникации.

До момента са открити само три специално изградени улици: две свързващи северната порта на *аула* с централните му части – апсидния *палат* и източната порта на *цитаделата* и една водеща от предполагаемата южна порта на последната към казармените помещения край южната крепостна стена. Липсата на необходимост от повече аналогични съоръжения може би намира обяснение във все още слабата усвоеност на вътрешността на укреплението и наличието на големи, незаети от каквито и да било строежи, свободни пространства. Вероятно именно през тях е осъществявана комуникацията между отделните райони на крепостта.

Интересно и показателно е отсъствието на познатите от Плиска т. нар. „*Тайни ходници*”. Очакваното им наличие в преславския *аул* – най-вече през неговия ранен (езически) период подобно на плисковските, за което време те са присъщи – до сега не се оправдава. Единственото изключение в това отношение, при това датиращо от Столичния период на Велики Преслав, е конструктивно оформеният в западната стена на „*Тронната палата*”, „таен вход”, който обаче не е имал продължение под формата на покрит *пасаж* извън корпуса на сградата и в действителност не представлява истински „ходник”. Тази съществена отлика би могла да се обясни с няколко, напълно независещи един от друг, но достатъчни сами по себе си, мотива. В новото укрепление не резидирал (освен временно) владетеля на държавата и нямало необходимост от въпросните допълнителни и „презастраховачи” охранителни мерки. Освен това състоянието на ханството при издигането на *аула* вече било значително по-стабилно: напредъкът в неговата консолидация и настъпилата относителна сигурност във

вътрешнополитически план не предполагали твърде резки сътресения и обрати в управлението му и в конкретния случай нужда от тайни изходи за крепостта. Влияние сигурно е оказал и сложният релеф на терена, върху който е разположен *аулът* на Тича – фактор, който би изисквал много по-сложни тунелни конструкции от тези при прокарването на ходниците в столицата Плиска.

Изглежда, че още с проектирането на *аула* е било замислено и неговото осигуряване с течаща вода доставяна посредством керамични тръбопроводи от два независими водоизточника – „*Герца*” и „*Тунесец*”, които и впоследствие запазват първостепенното си значение на главни водни артерии. По отношение на локалните водоснабдяване и канализация, все още не могат със сигурност да бъдат отделени съоръженията принадлежащи на предстоличния период от съществуването на града. Единствено онези ВиК-системи обвързани със сгради датирани в това време трябва да се приемат за по-ранни. Такива вероятно са и прекъснатите след издигането на някои столични постройките.

II. СТОЛИЧЕН ПЕРИОД

A. Първи етап (893 – 927 г.)

Хронологичните рамки на този „етап” са обусловени предимно по историографски съображения, тъй като археологическите данни за сега не позволяват подобно прецизиране на фазите в развитието на Велики Преслав. По тази причина обвързването на столичния период и по-скоро неговото начало, с управлението на Симеон I Велики, не трябва да се абсолютизира. Все по-ясно става, че трансформацията на *аула* Велики Преслав в столица на държавата едва ли е резултат от някакъв внезапно инициран, еднократен и „тържествен” акт – плод на авторитарна управленческа проява, а по-скоро представлява продължителен, макар и все още недостатъчно изяснен процес, чрез който е осъществен своеобразният преход. Това обстоятелство ни позволява да допуснем и едновременното функциониране за един сравнително дълъг период от време на два столични държавни центъра. Време, в което значението на първия постепенно намалява, докато това на втория все повече нараства.

Съществено са променени размерите и очертанията на бъдещия „владетелски град”. Разширението на север от ~ 95 800 м² увеличава площта му почти два пъти и достига близо 241 000 м². Новите крепостни стени са изградени в стила на аулните и запазват външния облик на укрепленията. Наред с това се забелязват и някои прагматични решения като съчетаването на *Opus Quadratum* за лицата на стените и *Opus Emplectum* за вътрешността им. Новата северна порта и ъгловите кули също са идентични с по-ранните на *аула*.

Интересна особеност в отбранителната система на разширението е наличието на правоъгълни кули по фронта на *curtina*-та от север и изток – общо 5 (4/1). Аналогичната строителна техника и липсата на конструктивна връзка с

крепостната стена ни позволява да допуснем, че съоръжаването им е извършено скоро след това на последната. Издигането на подобни кули единствено към стената на разширението може да се обясни с две особености. Първата е, че новата северна защитна линия имала значително по-голямо протежение от другите, като разстоянието между силно изнесената на изток нова северна порта и новата северозападна ъглова кула оставя един доста „разтегнат” и сравнително уязвим сектор от над 400 м. Не по-малък фактор представлява и теренът, върху който е разгърнато разширението. Неговите подстъпи в преобладаващата си част са равнинни и както показват по-късните събития – най-удобни за предприемане на обсадни и шурмови действия за превземане на вътрешната крепост. Това вероятно са и основните причини, поради които е счтено за необходимо двете най-достъпни и съответно опасни за „Дворцовия град” направления – северното и североизточното, да бъдат подсилени с междинни правоъгълни кули.

Приложената нова концепция на организиране на вътрешното пространство е обусловена от напълно различните от тези на *аула* функции на резиденциален столичен център. Идеята за създаването на един същински „Дворцов град” е включвала обособяването на няколко, в известна степен самостоятелни, вътрешни „сектора” за нуждите на най-висшата светска и духовна власти. За тази цел централните и южните, а може би и северните, все още непроучени части на *аула*, са основно преустроени и оптимизирани. Новата конфигурация вече не предвиждала съществуването на *цитадела* и вероятно тя е един от първите елементи на старата структура, който заедно с принадлежащите ѝ източни, северни и южни казармени помещения, е премахнат. Всички останали монументални строежи от времето на *аула* са възможно най-пълно „съгласувани” и интегрирани в новопоявилите се архитектурни ансамбли. Навсякъде е засвидетелстван и определен стремеж за постигане на известна симетрия и дори равномерност при застрояването на защитената площ. На лице е един изключително мащабен по своя замисъл и сложен за реализация цялостен архитектурен план.

На пряко свързаните с владетеля части на „Дворцовия град” логично е отдаден и най-голям приоритет. Представителната сграда с *апсидата* е основният пункт, около който се развива владетелският комплекс. Източно от нея е издигната „Тронна палата” от нов тип, в която отсъства характерната, за първоначалните в Плиска и Велики Преслав, изявена навън *екседра*, като старата на практика е преизградена с почти два пъти по-голяма дължина и вероятно е превърната в жилищна такава. Мястото на новата едва ли е избрано случайно: ситуирана почти в идеалния център на каменната крепост (точката, в която се пресичат въображаемите диагонали на нейния неправилен трапец) и приблизително по средата на оста между западния (апсиден) палат и най-голямата църква в *аула*.

Второто основно „ядро” на „Дворцовия град” е предишният център на вече несъществуващата *цитадела*, където е разположен не по-малко

монументалният комплекс на висшия църковен *клир*. Бившият цитаделен палат е преобразуван в официална Архиепископска/Патриаршеска резиденция, обслужвана от новоизградената на изток от нея голяма трикорабна *базилика*. Заварените на това място строежи като „*Голямата баня*” и верижните сгради, заедно с придружаващите ги постройки, са предоставени за нуждите на новопоявилите се религиозен ансамбъл. Издигната е нова солидна сграда от юг, чиято интерпретация е твърде противоречива. Характерният за езически храм план и „стратиграфската” позиция спрямо стената на *цитаделата*, която тя застъпва, допълнително затрудняват поставянето ѝ във времето.

Почти цялата тераса, на която се развиват централните и южни райони на столицата е ограничена от изток с много дълга и масивна *анфиладна* сграда. Нейната северна половина е съпроводена от солидна, отворена към вътрешността (на запад) на комплекса, галерия достигаща източния параклис на „*Владетелската църква*”, докато южната ѝ продължава по трасето на източния крепостен зид на *цитаделата* и напълно го застъпва (разрушава). Така е оформено едно значително по площ „затворено” вътрешно пространство, в което са съсредоточени всички необходими за пълноценното функциониране на държавата елементи на управлението.

През сравнително краткия си столичен период Велики Преслав търпи постоянно и интензивно развитие, добре забележимо в почти всички проучени части на неговата територия. Вероятно една от първите прояви на този процес е добавянето на триделен *екснартекс* към „*Владетелската църква*” и разчленяването на фасадите ѝ с дълги *ниластри*, фланкиращи входовете от север и юг. На един малко по-късен етап са проектирани и редицата междинни, свързващи основните постройки, сгради и галерии. Такива са издигнати между корпусите на „*Жилищната*” и „*Тронната*” палати от една страна и между нея и „*Владетелската църква*” от друга, като последното е и най-внушителното съоръжение от подобен тип. Този принцип е спазен и при патриаршеския комплекс, където чрез дълга, издигната върху стълпове, галерия е осигурена непосредствена „топла” връзка между архиепископските палат и *базилика*.

В края на IX – началото на X век е издигната и голямата петкорабна (?) *базилика* при „*Чупката*”. Въпреки че в действителност се намира на територията на Външната крепост, по замисъл и предназначение тя безспорно принадлежи на „*Дворцовия град*”.

Голям брой второстепенни преустройства са извършени и в другите райони на столицата. „*Голямата баня*” придобива значително по-сложен план с три нови помещения от изток и широка полукръгла *екседра* на юг.

Значителни промени настъпват и извън територията на бившата *цитадела*.

До източната фасада на голямата *анфиладна* сграда е долепена правоъгълна постройка с четири нееднакви, симетрично групирани помещения. И към „*Административната сграда*”, също от изток, е добавена малка двуделна постройка със сложна неправилна форма.

На югозапад от *Патриаршията* възниква нов внушителен ансамбъл, включващ четири (засега) монументални здания – две центрчни, едно *анфиладно* и друго, силно издължено, затварящо територията му от изток.

Най-южната част на Вътрешния град е обособена в самостоятелен район чрез дълга верижна сграда, чието първо (или последно) помещение опира в източната му крепостна стена, а на запад достига заварената там „*Малка баня*”. Така оформеното площадно пространство днес условно е наречено „*Площад с фиала*”, поради намиращото се пред южната порта декоративно кръгло водно съоръжение.

Западният верижен корпус на казармите край южната крепостна стена е разширен с добавянето на втори ред по-малки помещения от север. От юг, към външното лице на *curtina*-та, е долепена още една дълга редица от правоъгълни помещения, тълкувани като търговски.

Вероятно към това време е завършено и строителството на втория крепостен пояс. Сама по себе си, Външната крепост представлява уникално фортификационно съоръжение, без аналог в европейското средновековие. Огромната дължина, масивният скъпоструващ градеж, внушителните елементи на отбраната и не на последно място сложният терен, по който преминава, я определят като едно от най-големите постижения на ранносредновековната инженерна мисъл. Нейното основно предназначение – да осигури надеждна защита не само на съществуващите, но явно и на вече планирани граждански и църковни строежи, не намалява потенциала ѝ да предостави убежище на близките неукрепени селища в случай на опасност. Без съмнение, отбраната на такъв периметър е изисквала колосални военни ресурси. Издържането на подобаващ военен гарнизон, дори и временно, предполага наличието на изключително логистично осигуряване и всички свързани с него разходи. Те са косвен индикатор за датата на издигане на стената – вероятно във време на почти непрекъснати военни действия, от централна власт с големи икономически и финансови възможности.

Застрояването на външната територия е извършено съобразно един основен принцип, при който всеки отделен ансамбъл се намира на определено разстояние от съседния. Тук напълно отсъства, характерното за класическите градски центрове, плътно застрояване на площта. Твърде показателна е и липсата на редица присъщи за техния организъм елементи, а именно: обособени жилищни квартали на свободно търговско-занаятчийско население; инфраструктура (улици и ВиК); обществени сгради. Към последните е трудно да бъдат причислени многобройните църкви, които в повечето случаи са част от по-големи архитектурни единици и обслужват представители на управляващия елит (за черкуване и като фамилни гробници) или са в резултат на „богоугодни” деяния от страна на аристокрацията. Подобен извод се налага най-вече поради константната липса на останки от цивилни селища и *некрополи* от IX – X век в околността им.

Ясно забележима е последователността на архитектите, отговарящи за

проектирането и застрояването на „промишлената зона“ на столицата, при изпълнението на предначертания устройствен план и изключително стриктно им придържане към него. Видимо е, че напълно съзнателно, и дори старателно, е избягвано почти всякакво нарушаване на споменатия по-горе принцип. Така, въпреки наличието на големи незастроени райони в рамките на Външната крепост, чиято площ иначе позволявала „подслоняването“ на поне още толкова, аналогични по предназначение и размери на вече издигнатите там, ансамбли, съществено „сгъстяване“ на постройките не е предприето, тъй като явно е било нежелателно и в разрез с избрания модел. Спазването на подобна концепция обаче изисквало непрекъснато „приобщаване“ на обширни земни участъци за всеки нов обект, което на свой ред довело до нейното разгръщане върху голяма територия, обхванала не само близките, но и по-далечни околности на защитеното градско ядро. Прилагането и съблюдаването ѝ е достатъчно добре изразено и извън крепостните стени: разположените там граждански и манастирски комплекси също „подържали“ една дори още по-голяма „дистанция“ помежду си.

Въпросът за смисъла и предназначението на незаетите (от солидни градежи) междинни пространства продължава да е открит. Можем да приемем, че тези във Външния град са оставяни с цел подчертаване „функционалната автономия“ на имения и работилници и в известен смисъл за отделяне на различните по своето естество производствени звена. Вероятно мотивировката на значително по-големите, свободни от масивно строителство, „парцели“ в неукрепените столични квартали, е имала доста по-практични измерения. Освен приютяването на съществен брой обикновено население, те може би са били ангажирани и с осигуряването на селскостопанска продукция (предимно животинска и в по-малка степен земеделска), както собствено за обитателите на предградията, така и за по-привилегированите жители от укрепената част на Велики Преслав.

В този период възникват големите стопански и производствени комплекси „Под Зъбуите“ и „Селище“, както и значителен брой по-малки такива. Въпреки наличието на отделни манастири във Външната крепост, като тези при „Черешето“ и „На Мостич“, повечето монашески обители са разположени извън укрепленията на столицата: в м. „Патлейна“, „Тузлалъка“, „Аврадака“, „Под Вълкашина“, „Манастирчето“. Впоследствие, край някои от тях допълнително са издигнати и сравнително големи самостоятелни църкви. Тук трябва да отбележим, че разграничаването на манастирските от гражданските ансамбли по планови особености и функционален признак остава проблемно, както поради еднаквите на практика архитектурни решения използвани от едните и другите, така и от сходните до голяма степен, производствени дейности практикувани в тях, при това най-често под ръководството на духовни лица.

По всичко изглежда, че т. нар. „Външен град“ е третиран като своеобразна „индустриална зона“, „хранена територия“ под управлението и

личния контрол на монарха. Вероятно нейната специална и привилегирована роля се е състояла в това да бъде централен и основен „двигател”, който да подхранва с мощни и непрекъснати импулси реализирането на първостепенната задача за културно обновление и просвещаване на старобългарското общество. Сърцето на механизма създал онези върхови достижения на българското средновековие стоящи зад понятието „Златен век”.

Б. Втори етап (927 – 971 г.)

Границите на втория етап от периода също са условни и не трябва да се възприемат като единствено свързани с управлението на цар Петър I (927 – 969). Те по-скоро се обуславят от настъпилите значителни промени в обществено-политическия и икономическия живот на страната през 42-годишното му управление. Не по-малко отражение има и външнополитическия аспект на неговото царуване – сключването на 30-годишен мирен договор между България и Византия.

По отношение развитието на столицата тези промени се изразяват най-вече в различни по мащаб преустройства на съществуващите градежи.

„Архиепископската базилика” е удължена чрез асиметричен триделен *екзонартекс* и изолирана с отделна оградна стена в самостоятелен двор. В пространството между североизточния ъгъл на този зид и голямата *анфиладна* сторада е добавена междинна постройка-преддверие, контролираща достъпа към югоизточните части на комплекса. За нуждите на Патриаршията са построени и няколко по-малки сателитни сгради с обслужващи функции.

Срещу западната половина на южната порта, на „Площада с фиала” е издигната малка кръстокуполна църква.

На територията на Външната крепост, успоредно с развитието на старите, продължава изграждането на нови граждански и религиозни ансамбли. Вероятно на този етап, в завършения му вид, принадлежи и най-изящният архитектурен паметник на столицата – *ротондата* известна с названието „Кръгла църква”, както и манастирският и производствен комплекс около нея. Приблизително тогава е издигната и втората, но вече от кръстокуполен тип църква при „Чупката”. Освен нея са основани и голям брой по-малки християнски храмове от същия тип в най-различни варианти. Това е апогеят на тяхното развитие и популярност в столицата.

В околностите на Велики Преслав, наред с големите художествени и занаятчийски производствени центрове, възникват и множество по-малки като тези при с. Новосел и с. Златар.

Всички архитектурни паметници, отнасяни към това време, носят белезите на едно не толкова монументално по своята същност строителство. Масово прилаганата техника на градеж е *Opus Incertum*, като много по-евтин заместител на сложния и трудоемък *Opus Quadratum*. Подготовката вече не изисквала наличието на високо квалифицирани каменоделци, тъй като

изходният материал бил значително по-лесен за обработка и транспортиране до строителния обект и във височина. За спойка при по-непретенциозните постройки често е употребявана глина или кал. Наред с намалената финансова стойност, тези промени означавали и по-кратки срокове за реализация. Наблюдава се отказ от издигането на масивни сгради с големи размери и стремеж към по-леки строежи с извисени (вертикални) пропорции и колоритни, пластично разнообразени фасади. Налагането на кръстокуполния тип в храмовото строителство на практика е засвидетелствано от почти всички негови варианти: 1. Сложен (т. нар. „Цариградски” или „столичен”), с четири свободни подпори и предапсидно пространство; 2. Съкратен (т. нар. „Провинциален”), с две свободни подпори без предапсидно пространство; 3. Вписан кръст с плътни междурамия. Множеството разкрити църкви от типа, като тези на „Площада с фиала”, „При Чупката” (№ 1, 2), „Селище” (№ 3, 4, 5, 8), „На Мостич”, „На Каменаря”, „Патлейна”, „Аврадака” (№ 1 и 2), „Бял бряг” (№ 1, 2, 3), „Тузлалъка” (№1), „Дългата поляна”, „Дели-душка”, „Въбилин дол”, „Виница” и др., добре илюстрират тази тенденция. Популярност също така добиват еднопространствените (еднокорабни) и, в известен смисъл, центричните култови постройки (*ротонди*), представени от т. нар. „Кръгла църква”.

Най-неизясненият аспект на Преслав, подобно на Плиска, остава липсата на „класически” *некрополи* употребявани в периода IX – X век. Те отсъстват, както в защитената градска територия, така и в неукрепените квартали и по-далечните райони на столицата. Докато трудността за локализацията им в последните донякъде може да се обясни с тяхната огромна площ, не така стои въпросът с представителните части на държавния център. Дискусионната датировка на гроба на *жупан* Сивин и силно компрометираната му среда за съжаление не позволяват да разпознаем дори един такъв поне в рамките на Външната крепост. Така пълната липса на категорични археологически данни за наличието на каквито и да е „обществени” гробища от това време налага изказването на различни предположения. Разбира се, най-логичното на пръв поглед обяснение е продиктувано от очакването, че търсените *некрополи* вероятно попадат в непроучените части на резервата, които на този етап значително преобладават над вече изследваните и респективно са останали незасегнати от проведените до момента разкопки. Друга примамлива идея е тази за изричното им „изнасяне” далеч от владетелската резиденция, поради някакво (или повече) важно съображение като запазване представителността ѝ, от хигиенична и морално-етична гледна точка и др.

Съществува обаче още една възможна причина за този трудно обясним към момента факт, която изцяло подкрепя изказаното по-горе становище и направения тук опит за реконструкция на генералната концепция и основните принципи вложени в устройството и облика на Велики Преслав. Именно те напълно изключват разполагането на „градове на мъртвите” в рамките на двете „изолирани зони” на Вътрешния и Външния град. Тяхното естество и функции сами по себе си не предполагат обитаването им от твърде голямо цивилно

население и съответно необходимост от обширни, специално отредени места за погребване. Привилегированата, немногобройна „върхушка” на държавната администрация, аристокрацията и висшето духовенство е използвала предимно специално създавани за целта църкви-гробници, гробнични *параклиси*, *катакомбни* камери, *саркофази* и др.

В крайна сметка и трите изброени варианта имат своята правдоподобна обосновка, но си остават чисто хипотетични до получаването на по-обстойна теренна информация, която да ги потвърди или отхвърли.

Инфраструктура и комуникации.

От този период засега е разкрита само една нова, изрично предназначена за улица, комуникационна артерия и тя е вариант на първоначалната такава, свързваща северния вход на крепостта с владетелския ансамбъл, при което е направена малка корекция в трасето и размерите ѝ. Плочеста настилка, с неясни характеристики и посока изток – запад, е установена също така върху първоначалната (аулна) северна стена на Вътрешния град. Възможното предназначение на подобна пътека (?) е връзка със строежите на и в подножието на „*Зъбуите*”. Всички останали линейно настлани пространства обслужват конкретни постройки и комплекси. Това е добре забележимо при тесните участъци между отделните „дворове” съставляващи „*Дворцовия град*”, които играят ролята на междинни улички и пасажи. Освен тях са засвидетелствани и редица случаи на грижливо оформени алеи свързващи и фланкиращи особено големи и значими сгради: между „*Тронната палата*” и „*Владетелската църква*”, край *стилобата* на голямата *анфиладна* сграда и др.

Значително намаляват свободните пространства между отделните градежи и в крайна сметка те са редуцирани до няколко главни площада изпълняващи функцията на представителни и същевременно обединителни звена – „*Източен площад*”, „*Южен площад*”, „*Площад с фиала*” и др. Така е създаден и определен баланс в общата структура на града.

Столичната ВиК-система добива максимално развитие като на практика обхваща всички сектори на Вътрешния град и буквално образува мрежа от керамични водопроводи, каменни разпределителни (дистрибуторни) и събирателни (колекторни) шахти, допълнени от голям брой зидани канали на редица ключови места.

На територията на Външния град все още не са открити първостепенни комуникационни артерии свързващи различните самостоятелни единици от неговия организъм като *ергастерии*, имения и манастири, каквито обаче трябва да допуснем, че почти сигурно е имало. По отношение на другия основен компонент – тръбопроводното водоснабдяване – наличието му е категорично установено чрез разкопки при почти всички големи комплекси като „*Под манастира*”, „*Селище*”, „*Кръглата църква*” и др.

III. СЛЕДСТОЛИЧЕН ПЕРИОД

А. Византийски/Йоанопол (971 – 986 г.; 999/1000 – 1050; 1060 – 1088 г.)

Окупирането на североизточните български земи от Византия е утвърдено с превземането на Велики Преслав от Йоан Цимисхи през 971 г. и преименуването му на Йоанопол. С този акт започва т. нар. „Византийски период“ от съществуването на града, заключаващ се в рамките на един немалък времеви интервал от около 130 години, през които той е център на стратегия в системата на Византийската империя до пълното изтегляне на ромейските власти в края на XI век. В същото време, въпреки многобройния „византийски“ подемен материал открит на обекта, отделянето на недвижимите археологически структури принадлежащи на периода остава достатъчно сложно. От една страна това се дължи на непълната проученост на много от терените във Вътрешния град, а от друга – липсата на абсолютно датирани недвижими паметници от съседни периоди. По тази причина, направеният тук опит за отделянето на структурите, които му принадлежат, има силно хипотетичен характер и до голяма степен е в резултат на логически и косвени съображения.

Известни сведения в тази насока, които биха могли да се приемат за описание на града по негово или близко до това време (началото на XIII век), ни дава Никита Хониат.

Единствените други данни, кореспондиращи с упоменатите от византийския автор характеристики, присъстват в автобиографията на С. Доброплодни и пътеписа на Ф. Каниц – и двете от втората половина на XIX век. Останките, на които попада „експедицията“ на Доброплодни, имат любопитен и донякъде противоречив, с оглед на съвременните познания за Велики Преслав, характер. Във втория случай известна роля за интерпретацията на добиваните материали като „антични тухли“, може би има и изначалното приемане на руините от автора за останки от античен (римски) град.

Днес вече е ясно, че по отношение на интересуващите ни подробности и трите, крайно разновременни извора, не получават никакво потвърждение от последвалите над сто години археологически изследвания на обекта. Въпреки това, за сега не разполагаме с правдоподобно обяснение на очевидното разминаване между въпросните писмени източници (два от които са дело на очевидци) и съвременната наука. Разгадаването на този парадокс не би било възможно, без установяването на възможните граници на територията (или поне приблизително) определена от византийската администрация за нейно седалище в завладения град. Без съмнение, основна роля за този избор са имали преди всичко последиците от непосредствено предхождащите новото управление събития.

Учените изследващи бойните действия при обсадата на крепостта,

реконструират не само посоките на византийското настъпление, но и евентуалните места на пробивите в отбраната. Основните посочвани направления са север и североизток, най-вече поради равнинния характер на терена там, позволяващ съсредоточаването на големи военни сили и обсадна техника. Изричните сведения на хронистите за масирано използване на стенобойни и огнетни машини от византийската армия при превземането на Велики Преслав са от особено значение – факт, който предполага нанасянето на сериозни поражения не само на укрепленията, но и във вътрешността им. За съжаление досегашните археологически изследвания не могат да потвърдят или отхвърлят тази картина. Твърде лошата запазеност на повечето от разкритите структури се дължи на почти пълното им демонтиране през следващите столетия.

Приведените съображения подсказват, че завареното от нашествениците състояние на „Дворцовия град“ вероятно е било подобно на ситуацията във всеки превзет след ожесточена съпротива укрепен пункт: разрушени в различна степен сгради, инфраструктура и комуникации. Ако допуснем, че най-засегнати от военните действия са били предимно северните, източните и централните райони на столицата, то тогава южните са останали сравнително непокътнати. Основна „заслуга“ за това е имал силно пресеченият и напълно неподходящ за военни операции планински *ландшафт* на запад и юг от града.

Установяването на възможните административни граници на Йоанопол и тяхната локализация на територията на Велики Преслав изхожда от следните съображения:

1. Идеята, че Византия едва ли е разполагала с необходимите ресурси за възстановяването на всички укрепления и постройки в бившата българска столица, не само поради лошото състояние на икономиката ѝ в края на управлението на Никифор II Фока, но и след силното допълнително напрежение върху нея, вследствие на нововъзникналите военни конфликти (основно на Балканите и в Сирия), в резултат на които нейното положение на моменти е критично;

2. Невъзможността да поддържа адекватен на защитните съоръжения военен гарнизон на такава отдалеченост от големите градски центрове на империята;

3. Липсата на необходимост от крепост с подобни размери северно от Стара планина.

Изброените аргументи са силно субективни, но достатъчни, за да „ограничат“ въпросния Йоанопол в рамките на Вътрешния град, който вероятно също е пострадал най-силно в гореизброените сектори, като по-малка проекция на Външната крепост. Ако вземем предвид и сведението на Лъв Дякон, че в района на главните дворцови сгради е организиран последният отпор на защитниците, това автоматично насочва търсенето към възможно най-запазените му части – южните.

Един от най-спорните моменти в историята на археологическите

проучвания на Велики Преслав е откриването на крепостната стена пресичаща с посока изток – запад „Площада с фиала” (подробното ѝ описание е изложено в каталога). На нейната интерпретация са посветени редица публикации, в които се аргументират 4 различни датировки и на тази база те могат да бъдат обобщени в няколко групи:

1. Стената е разширение на *цитаделата* на *аула* и съответно принадлежи на предстоличния период на Велики Преслав, което я поставя във времето от средата до последната четвърт на IX век.

2. Стената е разширение на *цитаделата*, но през столичния период и датира от края на IX – X век.

3. Укрепление издигнато след превземането на Велики Преслав през 971 г. от византийската власт резидираща в града.

4. Стената е част от укрепленията на възобновеното, след възстановяването на българската държавност през 1187 г., селище Велики Преслав и се отнася към градежите от XII – XIII век.

Последната, предполагаема (предпоставена) датировка, на практика не намира привърженици, тъй като се основава предимно на косвените сведения на значителен брой писмени исторически извори. Тя почива на допускането, че градът функционира в част от старите си граници и през Второто българско царство. До момента обаче, то не получава достатъчно сигурно археологическо потвърждение и намира частична подкрепа единствено в масовия подемен материал, представен от многобройни монетни находки и огромни количества керамика от периода, откривани във всички райони на бившата столица.

Основната слабост на гореизброените хипотези е, че се опират на непълните данни за един в голяма степен недоизследван паметник. За разлика от добре проучения южен зид, параметрите на частично разкритите източна и западна крепостни стени все още са неуточнени.

Определящо значение за относителната хронология на разглежданите фортификации има и установяването на съотношението им в пространствено-функционален аспект. Първият и особено важен за целта пункт е участъкът, в който източните крепостни стени на Вътрешния град и въпросното укрепление са успоредни по цялото протежение на последното и отстоят на 3.10 м една от друга, в северния и южния край съответно. Въпреки това, въпросът за едновременното им съществуване отпада по една проста причина – така разположена, малката стена е напълно несъстоятелна за отбрана. Тъй като, без съмнение, външната е имала значително по-голяма височина, при евентуална обсада вътрешната би останала в „подножието” ѝ без никакъв принос в защитата на крепостта. Безсмислеността ѝ става още по-очевидна, ако разгледаме ситуация, в която външната стена е овладяна от противника. При това положение, буквално надвесена над *цитаделата*, тя автоматично я лишава от нейната основна и първостепенна функция на последно убежище за защитниците. И все пак съобразяването е безспорно. Особеност, която не се налага на крепостната стена на Вътрешния град, ако разгледаме двете

укрепления като разновременни и приемем малката (вътрешна) стена за поранна, но вече загубила смисъл по гореизложените причини и чието премахване до основи, както по необходимост, така и от практическа гледна точка, е почти сигурно. Още повече, че изграждането на един съвсем различен по форма, размери и значение *аул* (да не говорим за столичен град) не предполага ограничаването му от стари и противоречащи на новата концепция структури. Съобразяването обаче, на малката стена като по-късна, с тази на Вътрешния град е напълно обяснимо. Дори последната да е била неизползваема, останките ѝ, въпреки извлечения за новото укрепление материал, са представлявали внушителна и трудна за демонтиране каменна маса, която освен това е оставала извън него. Тогава използването на *Opus Quadratum* в едно сравнително късно време намира своето рационално обяснение. „Ранният тип” порта и червеният *хоросан* също не са сигурно датиращи белези и не трябва да се разглеждат като окончателно отмерели архаизми. Все пак „старобългарската строителна гилдия” едва ли преустановява дейността си след окупирането на североизточните български земи. По-скоро нейните представители продължават да практикуват уменията си, но вече за нов поръчител. Съобразно неговите изисквания и наличието на необходимите суровини, описаните явления не са изключени дори и в края на X век.

Особено силно впечатление в плана на укреплението прави и „криволичещата” му западна стена. Една от възможните цели на такова трасиране е била обхващането на точно определен район с някакви неизвестни засега градежи, намиращи се извън рамките на първоначалната *цитадела*. Същевременно се забелязва и определен стремеж към избягване ограждането на излишни площи, за което свидетелства изрично направената Г-образна чупка. Всичко това говори за една ясно изразена избирателност при прокарването на стената, а не обикновено разширение поради липса на пространство. Още повече, че подобна схема на укрепяване е съвсем чужда на старобългарските фортификационни схеми. Както е известно, те изцяло се придържат към изчистените четириъгълни геометрични форми, с изключение на случаите, в които сложността на терена налага нарушаване на този принцип. Това правило е добре изразено и при очертаванията на северното разширение на Вътрешния град, отнасяно към „развития” столичен период.

В пълно противоречие и на идеята за „столична” *цитадела* е безспорно установеното „разрушаване” на източната и южната ѝ стени от голямата *анфиладна* сграда и от каменната настилка на „югозападния двор” в Архиепископския/Патриаршески комплекс. Така, предложената схема за разширение става невъзможна, тъй като на практика няма какво да разшири.

Друг, трудно обясним момент, е издигането на кръгли кули в ъглите на разширението. Логично би било двата северни, както и югозападния ъгъл в правоъгълника на първоначалната *цитадела* също да получат аналогични отбранителни съоръжения, като част от основното преустройство на *аула*. Разкритите североизточен, северозападен и югозападен ъгли на това укрепление

са напълно идентични с вече известния югоизточен такъв, при което към тях не са открити каквито и да е следи от кули. Факт потвърждаващ следваната от средновековните архитекти логика и планомерност при реализирането на мащабни строежи и кореспондиращ с цялата налична информация за старобългарските традиции в това отношение. Докато такава трудно се забелязва в предполагаемата периодизация на *цитаделата*. Напротив, на лице се два коренно различни подхода в организирането на адекватни на предназначението им отбранителни съоръжения. Едно, замислено и създадено за вътрешно укрепление на мощна военна крепост-*аул*, и друго, провокирано от обстоятелства с различно естество. Разрушителните бойни действия от 971 г. са и единствено възможната причина наложила издигането на укрепление в южните части на Вътрешния град. Крепост включваща най-запазените и необходими на византийския административен апарат структури.

След настъпилите значителни промени, вече неохраняваните части на „*Дворцовия град*” стават широко достъпни и в тях постепенно започва да навлиза обикновено население, търсещо по-голяма сигурност и защита близо до официалната власт. Основният му поминък, съдейки по големите количества разнообразна продукция, полуфабрикати и брак (от метал, керамика, стъкло, дърво и кост) откривани в процеса на проучванията, се състои в практикуването на дейности свързани предимно с обслужването на новото градско ядро и неговата околност. Централните сектори на бившата столица са заети от обширен занаятчийски квартал включващ голям брой жилища, работилници и пещи за метал, керамика и стъкло. За нуждите на различните производства са изкопани множество стопански и боклучни ями. На различни места и край крепостните стени са изградени отделни жилища – наземни и полувкопани.

Непосредствено на запад от „*Архиепископската баня*” е построена малка кръстокуполна църква. Може би и другата такава във Вътрешния град – тази на „*Площада с фиала*”, също продължава да действа. Вероятно все още функционират, макар и не в предишния си блясък, някои от големите столични църкви като „*Владетелската*”, „*Архиепископската*” и №2 при „*Чупката*”. Може да се допусне, че тогава са извършени и установените корекции в трасетата на западните половици на северния и южния оградни зидове на „*Архиепископската базилика*”, при което заградената площ е намалена съществено. Причината за промяната на първия е все още неясна, докато за втория това е наложено от издигането на малката кръстокуполна църква в югозападния ъгъл на двора.

В края на X – началото на XI век са извършени и първите погребения в съседство с тях. Така е поставено началото на процес, който ще получи максимално развитие в следващите две столетия.

На територията на Външната крепост също започват да се заселват малки групи цивилно население, създадо селища и *некрополи* като тези край т. нар. „*Църква на каменаря*” и „*Омуртагов мост*”. Наред с това продължават да съществуват под една или друга форма някои от големите архитектурни

комплекси във Външния град и околностите на Велики Преслав.

В урбанистично отношение периодът отбелязва регрес. В използваните предимно заварени сгради и инфраструктура, са извършени различни поправки и преустройства. Подобно на архитектурата и по отношение на инфраструктурата и комуникациите се наблюдава осезаема деградация. Строителството на нови улици и алеи, на този етап от проучванията, е представено от една такава, прокарана върху останките на голямата верижна сграда с посока изток – запад в южната част на Вътрешния град. Поддържането на старите е ограничено, като само при някои от настланите участъци се наблюдават опити за ремонт. Водопроводната мрежа също бележи упадък. Към малкото новоизградени съоръжения може би трябва да се причисли един канал от тухли в източната част на бившия „*Дворцов град*”.

Съдбата на византийския Йоанопол/Велики Преслав в периода от края на X до средата/последната четвърт на XI век е твърде сходна с тази на другите два големи имперски центъра в региона – „първопрестолна” Плиска и Дръстър, което без съществена хронологична разлика е засвидетелствано и от регистрираните в последните, идентични по своите характеристики, археологически ситуации.

Б. Доминация на късните номади: печенези, узи и кумани (1088 г. – краят на XII век)

Тяхната поява и нашествия са отразени най-вече в историческите извори. Те са и основният фактор, поради който е прекъснат, едва започналият, естествен процес на формиране на същински средновековен град в чертите на вътрешната крепост на бившата столица. Подобна участ имат както Плиска, така и останалите старобългарски селища северно от Балкана.

Археологически, присъствието им във Велики Преслав се потвърждава с отделни метални находки, фрагменти керамика, четири единични и два масови гроба и едно, може би ритуално гробно съоръжение – голяма конусовидна яма с положен на дъното мъжки череп. Вероятно пет от вкопаните постройки в рамките на Вътрешния град – кръгла юртообразна върху южната стена на *цитаделата*, три плитко вкопани жилища със заоблени ъгли южно и една полуземлянка югоизточно от „*Владелската църква*”, също принадлежат на население с номадски произход. По-запазените части на заварените монументални градежи са използвани от пришълците за жилищни и стопански нужди.

В. Второ българско царство (1185 – 1396 г.)

Проблемът за установяване местоположението на късносредновековното селище, носещо името на втората българска столица, все още не е получил еднозначен отговор, въпреки съществуващия брой изворови

данни и множеството опити за интерпретацията им през годините. Въпреки многобройните свидетелства за съхранената и през XIII век „духовна роля“ на бившата столица, от тях в никакъв случай не става ясно, къде всъщност е било седалището на въпросните църковни отци. Не е сигурно и коя точно е крепостта устояла на шурма на Петър IV и дали нея е превзел Михаил Глава Тарханиот по време на своите походи в България.

Вероятно и тогава, в съзнанието и представите на съвременниците, цялата територия на „великия град“ – укрепена и неукрепена, продължава да се разглежда и възприема като единен, макар и до голяма степен вече нефункциониращ, организъм. И независимо че, централните му части, отдавна били загубили своя облик и предназначение, животът в съседство е продължил с не по-малка интензивност, но вече разсредоточен в множеството околни планински селища и крепости – бивши предградия на старата столица. Преизползването на различни материали от Вътрешния град за отделни строежи в някои от тях, категорично доказва това. Не е изключено, едно от тези „калета“ впоследствие да е поело ролята на „продължител“ на Симеоновата резиденция. В този период търсенето и подчертаването на приемствеността на възстановената държава с Първото българско царство не е прецедент, а по-скоро обичай – нещо, за което ясно свидетелстват и изрично поставените, в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново, колони със старобългарски надписи. Може би с подобно отношение към „славното минало“ трябва да се обясни и прилагането, във въпросните извори, на названията „Велики Преслав“, „великопреславски/а“ и др. Изглежда, че това по-скоро са нарицателно-обобщаващи наименования, които в действителност касаят само малък фрагмент от огромния географски ареал заемаан преди от държавния център и едва ли визират конкретно местоположението и топографията на неговия „*Дворцов град*“. Илюзия, предпоставила впоследствие у съвременната наука, идеята за „възраждането“ на града през XII – XIV век в рамките на ранносредновековните укрепления.

Така или иначе, до момента не са открити безспорни археологически доказателства в подкрепа на сведенията, че то се е намирало в старите граници на Велики Преслав. Това се отнася не само за територията на „*Дворцовия град*“, но и за Външната крепост. Нормално очаквани структури като жилищни квартали и улична мрежа от това време липсват. Откритите край крепостните стени и порти жилища и производствени съоръжения стоят твърде изолирано (и донякъде хаотично) и също не могат да се разглеждат като част от предполагаемия късносредновековен Преслав. Противно на тази представа, във всички проучени досега сектори, се разкрива една доста различна и устойчива картина. Погребването край християнските храмове е превърнато в нормална и масова практика. Около всички църкви, действащи или не, възникват големи *некрополи* с гъсто разположени гробове. Успоредно с тях се е увеличавал и броят на т. нар. стопански и боклучни ями. Често последните са вкопани върху *некрополите* и понякога разрушават отделни гробни съоръжения.

В същите пластове, наред с регистрираните явления, се откриват и

огромни количества битова керамика с датировка XII – XIII век. Въпреки това е ясно, че депонирането ѝ е било основно под формата на фрагментирани и неизползваеми съдове и рядко в резултат от употреба на място. Още една индикация за отсъствието на постоянно „градско“ население през периода в досега проучените сектори на Велики Преслав.

Независимо от голямото си количество, монетните находки демонстрират една сравнително „спорадична“ циркулация, изявена с краткотрайни пикове, следвани от почти пълна липса на такава.

Предпазливо може да се допусне, че преобладаващото количество от подемния материал, отложен в XII – XIII век и привидно свидетелстващ за постоянно обитаване на укрепената територия в това време, вероятно се дължи на човешка дейност с епизодичен характер. Пример за такава могат да бъдат различни, временно създавани поради естеството си, „зони“ за търговски и производствени нужди като пазари, занаятчийски работилници и ателиета. Равните тераси на бившата царска резиденция са били напълно подходящи за подобни цели – както за излагането на различни стоки, така и за разполагането на пожароопасни високотемпературни пещи, задължително изискващи сериозна обезопасителна дистанция от жилищните райони.

Очевидно, за правилното локализиране на града, трябва да се потърси и неизбежната връзка с характерните за епохата тенденции и особености в градоустройството на населените места. Възникналата към средата на XI век, в североизточните части на Балканския полуостров, обстановка на несигурност – пряк резултат от нашествията на *печенег* и *узи*, отлично илюстрира сериозния ефект от настъпилите в Европа и Византия политически и обществено-икономически промени и тяхното отражение върху военните ресурси на средновековните държави. Процесите на феодализация и децентрализиране на властта оказали негативно влияние на способността на империята да охранява не само границите си, но и по-отдалечените градове и територии. Тази слабост се изразила най-добре в изоставянето на уязвимите и трудно защитими селища от равнините между Дунав и Стара планина и оттеглянето на местното население в мъчнодостъпни географски области – своеобразно и логично повторение на събитията от VII – VIII век. Едва ли обитателите на Велики Преслав са постъпили по-различно. Още повече, че близките масиви на Преславско-Драгоевската планина вече са били добре усвоени в периода на Първото българско царство. В така създадалата се ситуация, околните височини са предлагали едно съвсем реално и удобно решение на необходимостта от сигурно убежище едновременно за власт и простолудие и е твърде вероятно те да са се възползвали от тази възможност още преди средата на XI век. Без съмнение разположените там, и за съжаление все още непроучени, множество по-малки укрепления като „*Бял град*“, „*Страдини*“ (*Горни* и *Долни*) и др., са представлявали надеждна и на практика готова алтернатива на столичните предградия в низината.

Инфраструктура и комуникации липсват (или не са установени със

сигурност). Още в началото на XI век столичните са изоставени и поддръжката им е прекратена, а част от вложените в тях строителни материали са извлечени и употребени за други цели.

ГЛАВА V

ЕТАПИ В ИСТОРИЯТА НА ОБИТАВАНЕ НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ И МЯСТОТО МУ В РАЗВИТИЕТО НА ДЪРЖАВНИТЕ ЦЕНТРОВЕ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

В заключителната, пета глава, са изнесени основните изводи и заключения на изследването.

Добре документираният, особено през годините от първото десетилетие на XXI век, в Плиска, „дървен” строителен период закономерно се поставя в границите от средата на VIII до началото на IX век. Освен на оскъдните археологически свидетелства, подобна датировка почива и на презумпцията породила приетата в науката теза, че той непосредствено предхожда началото на каменното строителство в първата столица, свързано с управлението на *хан Омуртаг* (814 – 831) или най-рано на *хан Крум* (803 – 814).

До момента не са установени следи от подобно „дървено” строителство не само в предстоличния, но и въобще през всички периоди на съществуване на Велики Преслав, с изключение на единични жилищни и стопански постройки принадлежащи на времето от края на X до началото на XIV век. Единственото правдоподобно обяснение на този факт може да бъде значително по-късната датировка, която имат най-ранните градежи регистрирани до сега във втората българска столица – тези на *аула*. Най-често те се отнасят към времето на Омуртаг, което е в синхрон с най-ранната битова керамика открита в хода на проучванията. Такава хронология се подкрепя не само от писмените източници засягащи дейността на българските владетели в района. Реално потвърждение за това намираме и в разкритата към днешния ден археологическа картина на Плиска и Велики Преслав по отношение на ранното каменно строителство в тях. Силно впечатление прави почти пълната аналогия в цялостните концепции на усвояване и организиране на пространството, планово-архитектурните схеми използвани при проектирането и реализацията на сградите, и не на последно място, масово приложените строителни техники и материалът употребен на двете места. Наред с това съществуват и многобройни различия, които обаче само илюстрират еволютивното развитие на българските ранносредновековни държавни центрове: заимстването и продължаването на едни строителни традиции, усъвършенстването на други, както и появата (въвеждането) на нови такива под влиянието на различни вътрешни и външни фактори. Съвсем логично, „аулният” период на Велики Преслав изобилства с явления, аналогични на отразените в плисковското каменно строителство и на Плиска като цяло. Същевременно, вероятно около времето на трансформацията на Велики Преслав от важен стратегически център на държавата в столичен такъв, се долавят и първите различия, показващи вече един значително „по-зрял” етап в развитието на старобългарската монументална архитектура. Това се забелязва не само при аранжирането на обхванатата територия, но и при изпълнението на постройките – тяхното качество и изисканост.

В началния период от „живота” на Велики Преслав се забелязват много от установените и при Плисковския *аул* характеристики. И в двата случая укрепленията са разположени на големи площи, като същевременно гъстотата на застрояване е твърде слаба и неравномерна. Издигат се големи и масивни, свободно стоящи сгради с представителни и утилитарни функции, предимно в техника *Opus Quadratum*. Между отделните корпуси на постройките изрично са оставени обширни пространства, което още по-силно подчертава значението на всяка една от тях. Липсата на твърдо установени строителни принципи е добре доловима.

Концепцията залегнала в оформянето на облика и на двата *аула* заимства много от чертите на ранносредновековните каменно-землени укрепления, познати от северното Причерноморие и Закавказието. Адаптирането на това наследство към особеностите на нововъведените строителни техники и материали, в съчетание с повишените изисквания на управляващия елит, извели старобългарското инженерно и фортификационно изкуство на качествено различно ниво. Сам по себе си преславският *аул* запазил голяма част от наличните достижения, което обаче било съчетано с добавянето на нови елементи и изоставянето на някои стари такива. Отказът от използване на землени съоръжения в системата на укрепленията, наред с известни различия в акцентите и тяхното композиране, основно при *цитаделите* на двата най-големи *аула*, е ярко свидетелство за динамичното и постоянно развитие на архитектурните схеми.

Рязък поврат в развитието на преславския *аул* настъпва с политическата тежест, която той добива с превръщането му във втори център, а след това и столица на държавата. Все още обаче е трудно да бъдат посочени точните причини инспирирали новият общ вид и конкретното оформление на Велики Преслав. Няма съмнение, че основна роля за него е изиграло управлението на владетел като Симеон I и непрекъснатият му стремеж за равностойно съперничество с Византия, нейната столица и съответно дворци. Решаващо значение за този процес със сигурност е имала и добитата от българския монарх, по време на неговия продължителен престой в Константинопол, ясна и непосредствена представа за облика на един същински „императорски град”. Дълбоките впечатления на тогавашния принц, от „*Свещения дворец*” и останалите представителни комплекси там, вероятно оказват силно влияние върху бъдещата „премяна” на собствената му резиденция. Въпреки това, археологическата картина на Велики Преслав до момента не потвърждава идеята за пряко заимстване и пренасяне на явления и решения от византийския владетелски ансамбъл към *аула* на Тича. Стройно проектираната по античен (римски) образец, дворцова част на Цариград е разделена на правилни геометрични пространства включващи класически елементи като *форуми* с *портици* и *галерии*, разположени между множество палати, църкви и *навилиони*. Във всички негови части се забелязва строга симетрия и прецизност в гъстотата на застрояване. Белези, които сериозно отличават „*Големия дворец*” от

Вътрешния преславски град и са поредното доказателство за „самобитния” характер и автентичността на старобългарската архитектурна школа.

Ако състоянието на Константинопол към началото на X век е вследствие на регулярното му, продължило почти шест века, постъпателно и планомерно развитие, то това на Велики Преслав се заключава в рамките на 150 – 160 години, с два основни, приблизително еднакви по времетраене етапа: 821/2 – 893 г. и 893 – 971 г. Етапи, чиито фундаментални различия се дължат на едно до голяма степен неочаквано и на практика революционно историческо събитие, каквото е приемането и налагането на християнството като единствена и официална държавна религия на Българското ханство. Този нов елемент изисквал пълна промяна на държавната идеология и на практика катализирал необходимостта от мащабно преустройство на бившата военна крепост в бляскава, съперническа на Константинопол столица. Крайно резкият преход от един принцип на „подреждане” на заеманата площ към друга, твърде различна, наложил и специфичен, максимално ефективен спрямо създадите се обстоятелства, подход. Преди всичко това означавало използване на повечето заварени строежи, които не противоречали на новите идеи и можело успешно да бъдат вписани в бъдещия столичен организъм. Премахване или пълно преустройство на отделни структури е извършвано само в случаите, когато те са възпрепятствали реализирането на новоопределената планировка или от невъзможност да бъдат интегрирани в нея, както пример е крепостната стена на *цитаделата*, която е изцяло разрушена. Основните действия били насочени към обединяването на всички райони на Вътрешния град в единен, тясно свързан комплекс, в който същевременно са запазени различни функционално обособени ансамбли. За целта, към голяма част от съществуващите сгради, допълнително са създадени разнообразни свързващи звена – *портици, галерии* и преходни (междинни) постройки. До голяма степен е реализирана т. нар. „дворно-площадна” система, чрез която е съхранена практическата „автономия” на съставляващите „*Дворцовия град*” сектори.

Въпреки някои сходства със „*Свещения дворец*” в Цариград, тук напълно отсъстват античните принципи на проектиране и застрояване приложени там. В новата българска столица също се забелязва известен опит за уравнивяване на структурата ѝ. Но за разлика от Константинопол, където „*Големият дворец*” включва няколко основни ядра – императорските покои, *базиликата „Света София”* и *Хиподрума*, във Велики Преслав централно и определящо място имат царските палати, около които гравитират всички останали комплекси.

Изключително важна особеност на преславския „*Дворцов град*” е и възможността да бъде използван като напълно самостоятелна и функционална военна крепост. Подобно нещо не може да се каже за константинополския „владетелски квартал” – същинска крепостна стена там липсва или поне до момента такава не е установена със сигурност.

Всички гореизброени специфики не позволяват да се направи

заклучението за каквото и да е буквално копиране на регистрираното във византийската столица градоустройство. В този смисъл, вероятен източник на идеи и влияние по-скоро може да се открие в облика и планировката на някои непосредствено предшестваша и съвременни на Велики Преслав западноевропейски императорски резиденции като тези в Аахен и Ингелхайм, както и на отделни постройки и дори елементи в тях. Безспорно една от емблематичните за епохата е тази в Аахен – главен градски център на Франкската държава по време и след управлението на Карл Велики (771 – 814). Аналогията с „Дворцовия град” на Велики Преслав, се състои преди всичко в така характерния и за българската столица принцип на последователно свързване на корпусите на особено важните палати и храмове, посредством голям брой междинни и преходни постройки и обединяването им в единна структура с неправилна геометрия и сложен план. И при двата случая, в единия край на комплексите е разположено условното им „светско начало” – там се намират жилищните и представителни помещения на владетеля, докато в другия е тяхната „кулминация” – религиозната, иначе казано „духовна”, съставляваща, изразена с най-великолепните храмове на столиците, а съответно и на държавите. Разликата в типа на култовите постройки в никакъв случай не променя същността на приложението модел. Още повече, че главният храм на Велики Преслав (т. нар. „Владетелска църква”) е вариант на класическия за Западна и Средна Европа църковен архитектурен тип – трикорабна, триапсидна базилика, в която са налице и редица елементи присъщи на *предроманската* и *романската* строителни традиции. Като такива могат да се разглеждат не само дебелите, масивни стени, носили корпус със значителна височина и издигнатите над *екзонартекса* от север и юг две правоъгълни кули, но и вероятното наличие на галериен етаж над *нартекса*.

Друг паметник, който несъмнено е резултат на подобно „заимстване” е т. нар. „Кръгла църква”. Нейният тип и особености безспорно сочат едно още по-пряко и недвусмислено влияние с аналогичен (западноевропейски) източник и произход.

Но и тук, освен силната прилика в разположението на централните дворцови райони на двете столица, са налице и значителни различия – не само в конкретните параметри, начините на градеж и използваните строителни материали, но и чисто концептуално.

Поставен до двете най-значими метрополии на средновековна Европа, Велики Преслав изпъква със своята силна оригиналност и своеобразие. Изключителност, която се обуславя преди всичко от приложения в него основен структурообразуващ принцип. Той се изявява в системата на концентрично разположените укрепени единици и по-точно вписването на няколко основни, пропорционално мащабирани столични компонента. Традиция, без съмнение засвидетелствана, наследена и възприета в „актуализиран” вид от първопрестолна Плиска. Схема, чийто три основни части – владетелска *цитадела* (*кала*, *кухендиз*, *арк*), външна укрепена територия за държавния елит –

духовен и светски (*шахристан*) и райони-предградия на „простолюдието” (*рабат*), са характерни и за устройството на големите градски центрове в Средна Азия, а донякъде и за тези на т. нар. Волжка България като Биляр и Болгар. Корените ѝ могат да се проследят в най-чист вид и при столиците на китайските държави от античността до късното средновековие. Там тя е въведена и наложена посредством будистката космологична философия (*геомантика*), според която всеки ансамбъл трябва да подражава в план на хоризонталния модел на всемира. Така почти всички мегаполиси на централноазиатските цивилизации съдържат три, отделени един от друг, задължителни елемента: 1. *Дворцов (Забранен) град*; 2. *Императорски град*; 3. *Външен град*, всеки от които е снабден със свои независими отбранителна система и инфраструктура. Друго главно правило при строежа на тези „градове” е да имат правоъгълна или близка до квадрата форма и улици пресичащи се под прав ъгъл. В тях „*Дворцовият град*” е достъпен единствено за владетеля и неговите близки, „*Императорският град*” подслонява висшата аристокрация и най-важните държавни служители, а „*Външният град*” е предназначен за обикновеното (търговско-занаятчийско) население. Подобна строга йерархичност в планировката, се наблюдава на практика в столиците на всички китайски императорски родове: *Сиан* при династия Цин (221 – 207 пр. Хр.), *Чанъан* при династиите Хан (206 пр. Хр. – 220 сл. Хр.), Суй (589 – 618) и Тан (618 – 907), *Кайфин* при династия Сун (960 – 1279), *Даду/Ханбалик* при династия Юан (1267 – 1368) и *Пекин* при династиите Мин (1368 – 1644) и Цзин (1644 – 1911).

В българския държавен център липсват познатите от описания модел изчистени геометрични форми и симетрия, както и трети (най-външен) укрепен пояс. Въпреки че околностите на Велики Преслав са били обитавани от многобройно цивилно население, съсредоточено в малки по размер селища, в светски, манастирски и производствени комплекси, последните не са защитени от каквито и да е отбранителни съоръжения. Вероятно повечето от тези поселения възникват сравнително спонтанно като постепенно се оформят в слабо урбанизирани и съответно администрирани предградия, които по същата причина са оставени неукрепени. За това говори и самият Йоан Екзарх в „*Слово първо*” на своя „*Шестоднев*”: „*Както обикновеният народ, който живее извън [стените на града] не е виждал облечения в дреха, пошита със златни нишки, княз, ...*”.

Не така обаче стои въпросът с принадлежащите на горните „етажи” от старобългарското средновековно общество райони. Йоан Екзарх потвърждава казаното в „*Слово първо*” като впоследствие ни съобщава някои подробности за благоустройството на охраняваните части на Велики Преслав към началото на X век. В „*Слово за шестия ден*” двата „*intra muros*” „слоя” на града (съществуването на трети – „*extra muros*”, само се подразбира) са последователно описани и степенувани. Там владетелската резиденция е назована общо „*княжески двор*”, Външната крепост е оградено със „*стени*” и

„порти” пространство обозначено като „вътре”, където се „издигат къщи от двете страни, украсени с камък и дърво и [целите] изписани”, а Вътрешната – „самия дворец” изпълнен с „високите палати и църкви, украсени необикновено богато с камък и дърво и [различни] краски, а отвътре с мрамор и бронз, сребро и злато”.

По почти аналогичен начин е обрисувана столицата и от византийските автори Леон Дякон и Йоан Скилица. У първия, тя е наречена като цяло „града”, Вътрешната крепост е „царския дворец”, а със „сградите” се сочат постройките в него (владетелските палати?). Вторият пък обобщава и двете укрепления на Велики Преслав с „града”, но споменава за „укрепление във вътрешността на дворците” (Вътрешния град?), „където се притаили” „8000 скити”, с което вероятно се визира самият царски ансамбъл в „Дворцовия град”.

Към косвените изворови данни, подкрепящи тезата за специалния и привилегирован статус на т. нар. Външен град на Велики Преслав, трябва се добавят и редица аргументи от емпиричен характер. Така причините довели до създаването на подобно „външно ниво” в столичния организъм могат да се обяснят с два основни, имащи „историко-философско” естество, мотива:

1. Нуждата на онази част от аристокрацията заемаща високи постове в управлението на държавата (т. нар. „служебна аристокрация”) от собствена, изолирана от „простолюдието” територия, където необезпокоявано да извършва задълженията си и същевременно да е близо и в разположение на владетеля;

2. Създаването на един главен и защитен първоизточник, с водеща роля при реализирането на новите държавни приоритети, от които безспорно най-важният е бил поетата от княз Борис I нова посока на обществено развитие, към което се придържа и стреми и неговият наследник – Симеон I.

Следователно функцията на своеобразен „Императорски град”, осигуряващ както интимност на държавния елит, така и необходимия „творчески климат” за осъществяването на желаната „културна революция”, е можело да бъде поета единствено от зоната защитена от външната преславска крепост.

Трудно е да се намери очакваното сходство между втората българска столица и който и да е от ранносредновековните градове в Европа. Същият извод е валиден и при едно по-глобално сравнение с някои от „световните” мегаполиси на територията на евразийското пространство. Вероятно много от концептуалните прилики с някои от тях са по-скоро логично следствие – резултат провокиран от крайно специфичните характеристики на българската държавност в езическия период търсеща адекватни начини да задоволи своите потребности. И все пак, някои особености в градоустройството на Велики Преслав подсказват частичното заимстване (при това от различни източници!) на отделни инженерни решения в композирането на столицата. Същевременно трябва да се подчертае, че в нито един от останалите големи столични центрове на Средновековието от периода VIII – X век, не е използван друг масов строителен материал освен ломен камък, тухла, кирпич и дърво с *хоросанова*

или калова спойка, като само в изключителни случаи, при строителството на особено важни дворцови, граждански и култови постройки (и най-вече на елементи от тях), е осъществяван блоков градеж. Това е и една от малкото „общии“ черти на всички съвременни на Велики Преслав чужди държавни центрове като Константинопол, Аахен, Багдад, Самара, Чанъан, Кайфин и др. Обстоятелство, което е напълно обяснимо предвид факта, че употребата на *Opus Quadratum* прекъсва с края на античната епоха поради вече констатираната ѝ нецелесъобразност. Нейната голяма трудоемкост (сложна обработка и транспорт на *квадрите* до обекта и по вертикала), силна зависимост от източниците на суровина и в крайна сметка висока цена, налагат разпространението на далеч по-практични и евтини технологии като *Opus Emplectum*, *Opus Incertum*, *Opus Testaceum*, дърво и кирпич. Безспорно, в определен смисъл това важи и за Велики Преслав. Упоменатите техники и материали също намират приложение в българската столица, но предимно във второстепенни, непредставителни и „сателитни“ постройки, които не се нуждаят от изричната монументалност характерна за повечето градежи във Вътрешния град и по-значимите от Външния. Дялан или не, камъкът е предпочитаният строителен материал и това е засвидетелствано във всички проучени части на града. Постепенният преход към използване основно на речен и ломен камък, дърво и тухла и налагането им като норма е последица от значителните промени, настъпили в материалната култура през епохата на т. нар. „ранен феодализъм“, съвпадащ политически с налагането на византийската власт в българските земи. Общата тенденция е добре забележима и във вече бившата столица, пример за което е възникналият в края на X – началото на XI век в централните райони на Вътрешната крепост занаятчийски квартал. Същото се отнася и за заварените и новоиздигнати укрепления в околностите на града в периода от средата на XI до XIII век. С тази разлика, че в някои от тях е установено регулярно преизползване на значително количество готови архитектурни детайли извлечени от почти напълно изоставеното по това време седалище на византийската администрация, като само значителното разстояние и пресеченият терен са попречили на този процес да се разгърне с пълна сила. Практика, която за съжаление е продължила с различна интензивност и през следващите девет столетия.

В заключение можем да направим обобщението, че обликът на българската столица до голяма степен е оформен от своеобразния „синтез“ на два основни „компонента“: съчетаването на древни източни традиции, носители на идеята за ясно разграничение между отделните нива в пирамидалната структура на старите общества, от една страна и използването на съвременни и авангардни за времето си архитектурни типове, възникнали и моделирани в (западно) европейска културна среда, от друга, са основните фактори предопределили вида на града в неговия разцвет.

Отбелязаните характеристики и особености на Велики Преслав, наред с краткия времеви интервал на реализация и съществуване на разгледаните структури, нареждат втората българска столица сред върховите проявления на

Старобългарската култура. Без преувеличение можем да го наречем феномен, неповторима „демонстрация“ на мащаб и оригиналност, която остава недостижима за следващите столетия българска държавност и не само. Уникална проява на едно макар и краткотрайно, но заредено с изключителна енергия издигане на гребена на европейската цивилизация, справедливо наречено по-късно „Златен век“. Паметник, който дори в днешното си състояние съдържа, спокойно можем да кажем, необхватно количество информация, твърва очакваща своите откриватели в лицето на вероятно не едно поколение бъдещи изследователи.

ПРИЛОЖЕНИЕ: АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПАМЕТНИЦИ

Съществена и неразделна част от дисертацията е приложението. То представлява каталог, изграден на хронологически, териториален и функционален принцип, в който е дадена основна характеристика на всички изцяло или частично проучени (някои само регистрирани) паметници на територията на укрепената част на града, в неговата близка или по-далечна околност (285 каталожни единици). Той е и е обективната база, върху която стъпват двете предхождащи го аналитични глави (четвърта и пета).

Важна част от труда са използваната литература и изобразителният материал.

СПИСЪК НА ПРИНОСИТЕ

1. За пръв път са обхванати и разгледани всички регистрирани във Велики Преслав и неговата околност обекти от епохата на Средновековието (от края на VII до XIV век). Освен каталогизирането им, те са разграничени, доколкото позволява наличната информация, по хронологически и функционален признак.
2. Проследени са възникването, развитието и краят на съществуването на засвидетелстваните паметници, както и мястото им в цялостната топографска картина на района през различните исторически периоди.
3. Подробно са анализирани отделните етапи в развитието на Велики Преслав като особено внимание е отделено на неговите Предстоличен, Столичен и ранен Следстоличен (Византийски) периоди. Изведени са всички техни характеристики с преглед на установените сходства и различия по отношение на множество близки и по-далечни, но паралелни във времето, столични и резиденциални центрове.
4. Съставен е единственият до момента, възможно най-пълен, реален археологически план на цялата укрепена територия на Велики Преслав, като за целта са използвани публикуваните оригинални чертежи на обектите, както и множество теренни наблюдения на автора.
5. Направен е най-изчерпателният опит за графично илюстриране на всички разкрити, на този етап от проучванията, археологически структури с принадлежащите им паметници. Наред с това те са представени в относителен топографско-времеви контекст, чрез първите по рода си карти, реконструирани промените в планировката на града през различните периоди от съществуването му.
6. Извършени са значителни корекции и прецизиране на отдавна битували в научната литература несъответствия и стойности касаещи изключително важни параметри на града.
7. Изложени са аргументирани хипотези с авторска интерпретация на редица ключови, но все още неизяснени, пунктове от конкретно и по-общо естество и преди всичко на няколко особено спорни от хронологична и функционална гледна точка като т. нар. граждански/манастирски комплекси, както и на част от укрепленията във вътрешната крепост на града.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Владетелската църква на Велики Преслав. – Археология, XLIV, 4, 2003, 30 – 40 (в съавторство с М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова), **ISSN: 0324-1203**
2. Аварийно археологическо проучване на обект „Тераса североизточно под Кръглата църква” във Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2006 г., С., 2007, 472 – 474, обр. 1 – 3, **ISSN: 1313-0889**
3. Владетелската църква във Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2006 г., С., 2007, 439 – 443, обр. 1 – 3, (в съавторство с М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова), **ISSN: 1313-0889**
4. Владетелската църква във Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2007 г., С., 2008, 612 – 615, обр. 1 – 3 (в съавторство с М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова), **ISSN: 1313-0889**
5. АР „Велики Преслав”. Дворцов комплекс и „Владетелска църква”. – АОР през 2008 г., С., 2009, 578 – 581, обр. 1 – 3 (в съавторство с М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова), **ISSN: 1313-0889**
6. Преславският аул в контекста на строителните традиции на Първото българско царство. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova, I, С., 2009, 151 – 158, обр. 1, **ISBN 978-954-92395-1-5**
7. Рогчета от Дворцовия център на Велики Преслав. – В: In memoriam. Сборник в чест на Ив. Акрабова-Жандова, С., 2009, 165 – 170, обр. 1, 2, НАИМ – БАН, **ISBN 978-954-92395-8-4**
8. Владетелска църква – АР „Велики Преслав”. – АОР през 2009 г., С., 2010, 458 – 461, обр. 1 – 3 (в съавторство с М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова), **ISSN: 1313-0889**
9. Димитров, П. 2012. Оловен модел за анонимен владетелски печат от Велики Преслав. – Българско е-Списание за Археология (Бе-СА), II, 2, обр. 1, 2. **ISSN 1314-5088**
10. Велики Преслав. Проучвания на Владетелската църква и прилежащите терени. – Археологически открития и разкопки през 2011 г., 394 – 396, обр. 1 – 3 (в съавторство с М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова), „Авангард”, С.

11. Димитров, П. Метални украси от Велики Преслав (под печат).